

CLASS - 7

Nagaland Heritage Studies

CHOKRI

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 7

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Grateful acknowledgement is given for permission to use photographs from 'Nagaland 1963-2013 fifty years on' by DIPR; photographs from AWO, ABCC, Steve Odyuo, as well as contribution of poems by Naga poets.

Nagaland Heritage Studies - CLASS-7

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition: 2023

Illustrations: Thejaseko Rhitso

Design & Layout: artworksTM NAGALAND

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

VAPHRAJÜ

Nagami utho u jü kükrekre kübako hi mükrü pö bayi mozoküsu na küphrida thipö tayhece lü phriyi küve thiyiküta na u nü ba. Lüsü mhase choco müreyoküzhomiko mütsümüce de rhü pö kümüta pö kütasa küphrinumiko po utho u jü phri mozoküsu na mharhü müta. Veli Nagaland lü-e thüzho süko müdzi tüyi moküti na rünükümo pö thi vorite. Süzi küba dolü SCERT-ko utho u jü lü küphrida doso 6-8 kütso khi pö pari layiküta zö de Nagami swöye mütü mhase choco kümha de u se jiyitaküto mülü ba.

Nagami utho u külhüzhörüle jü phriküti hi khreküsanumi po u jü phri mu thoseyi, u kümüle seyi mu u jü hi u nüyiküto thisüte. Sümhu ri u krüne zhorüle küve khiyi mu müdziyi küve pö thisüte. Küphrida doso- 6-8 lü hi ngoyiküti Nagami hi dipöbi de vo u cejü lü lhüyi, dipö choco vori, dibide kümüthi kümükroyo, litholithi thiyo, dipö tetitekrayo, dipö tüce tsakhayo, dipö tüce khrothünye nyeyo mu dibide nyeyo mu u be mhatho türhitürha küthido hi kümhatiko hi pö kümületho thi de phritozü.

Süna küphrida pö pariküyi zö de khreküsanumi po u krüne jö seküyi lübi mo de utho u jü seyi mozoküsu lüyi mu seyiküto müriyo.

Vala lü Chokri Chakhesang Literature Committee zalü posü künyio kütasa Nagaland Government mu bahoshi SCERT-e u küvethoyo khasü de Nagami külhü jö küphrida khi pö pariküyi na u nüri zote mu müzari zo ho thiküti posüyo.

JOLAYI NIENÜ

Chairman

Chokri Chakhesang Literature Committee

ULÜ KÜBAKO

<i>Thüphri</i>	<i>Lha</i>
1. Khreküsa	1
2. Lhetho Küthi Jö	3
3. Ravü Chitüra	10
4. Chicho-o Nhachiko küdeo	15
5. Nagami cejü lü mhase jö	20
6. Thülü kürüyi	27
7. Shilloi Zaa	30
8. Pethi Pio Küdaküti	35
9. Küjütho Külhü	41
10. Nagami khozhoko mu u zasiko	45

Khreküsa

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO

Thaphriko thiküto:

1. Lizo-o utü thide phrisüyi.
2. Jü kūsako seyi de süko pö ntho jüchoko thisüyi.
3. Lizo co-o seyi.
4. No n müthihu lü mhaco kümüle thiyoküti seyi.
5. Lizo-o lü kütsoküti kulasüte.
6. Lizo-o jüco-o qhüphra kükho kükiko utü thi de phrisüte.
7. Lizo co-o seyi de küposüyi mu u jö thosüte.
8. Lizo külüo khipö pariya.
9. Kütho mu küpo lü chotha khaküsüko seyi de müdziyi.
10. Küpoküti lü vekühü sü kütho mhathoko müdzi thiyi.

**Tha khreküsa po ve müze sü,
Nagami jüve thisü to qhe.
N shuye po n la lhü mi nü
Kütoko lüpö didü u nü.**

**No rünyisü lü mühosüte,
Pütüko rüde küzü tü lü
Künü mütü n müri bate
No künüko thürü ta to me?**

**Mha küzüveko hi somi züa?
Thüco thüpeko somi müsöa?
Mha küsu küthiko n nü me?
Shuye rüyi küto so müsöa?**

**Süko mütü södo n müsö
Shuye pö mütü n pio ba
No süko müsüva khrü mome?
U khrepo vesü thüju thi qhe.**

- Dzüthorü Chotso

JÜCO KÜSAKO

1. Khreküsa : Thüma külhü tsü tü lü lhü küba thanumi külhüko
2. Jüve : Saju na mhaküve thiküsü
3. Thürü : Mhahu zö küsö mota de vajoküti.
4. Vale : mha küde küsü lün ulhü thi mükre küva.
5. Tarho : thüma hü mu tayhe sü küti

DODIKÜTIKO:

A. Kütsokütiko külasüte:

1. Liküzo-o khresarülimi pon Nagami na dipö thisü nyisa ba?
2. Shuye-e khresarülimi ce mha dipö müriba?
3. Liküzo-o khresarüliko ce mha dipö pö kütso ba?
4. Södo shuye pon vesüküto sopö müsöa? Dina?

B. Jücoko pö ntho jücho thisüte:

1. Müsö: _____
2. Shuye: _____
3. Pütüko: _____
4. Thürü: _____
5. Küsu: _____

C. Jücoko küla pö kükrojü lü süsüte:

1. Müsö :
2. Shuye :
3. Pütüko :
4. Thürü :
5. Küsu :

D. Kütsoküsüko kütho mu mo pö jisüte:

1. Tha khreküsa po ve müze sü, Nagami jüve thisü to qhe.
2. N Nanyi po n la lhü mi nü Kütoko lüpö didü u nü.
3. Pütüko rüde küzü tü lü künü mütü n müri bate.
4. Süko mütü södo n müsö Shuye pö mütü n pio ba.
5. U khrepo vesü thüjo ngo küto thi qhe.

E. Ukro küza sö thihi de hiko kürüthisüte. N doso lü nkroko külüko küzasüte.

- a. Khreküsa pon Nagami na dipö thisü nyisa ba.
- b. Shuye-e khresarülimiko ce kümüri kübako.

Lhetho Küthi Jö

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO:

1. Thüphrio utü thi de phri müdüsüyi.
2. Seyi mozoküsuko thüphrio lü phuyi.
3. Kümüthao mu u zömi zö de thüphrio lü jübo-o küposüyi.
4. Thüphrio zö de dodiküti khaküsüko lü putü thi de thosüyi.
5. Jüco küsako seyi de süko pö ntho jüchoko thisüyi.
6. Kümükro de u khapö mhaküthi do seyiküti thi kühü mu mi küna mhatho thiküti lü ri külürhö de müresüyi.
7. Nagami khülü jöko ukrüzhoko ube mhathoko sebayi.
8. Nagami külhü kügüwo mu tsü tü lü Nagami külhü lü ube mhathoko pö kümüdesüyi.

sako rüba. Pü mephö lü sako rüti mütsö, tsütü pü na külhü dibi de rüde votezüshiküti thadzü pü rüna kütsü lü pü natsi jö lü vori söyo. Khrasü mephö, thokobö, Merü, Meva, süzokümo Rhese mu mobile phoneko ri sa. Pü krüneko-e tsü lhüküba pü külhüo ngosü lizo u küreta mütsezoküti püe lüyi.

Zutsa-e natsiko zö de mhashoce lü mephö mütupü ba, u tsoneko na

Pü tsone künatsithopü Akhrüne pon pü mhalüo kübü müdi mhava, pü ce pü natsi lü sako kükro rütiyo me mo shili kütsosü. Pü sübiyo liküti pü qhü külaküsü ce, natsio mha kütso zo

Footnote: Khrasü mephö - gas stove, thokobö - refrigerator, Merü - vehicle, Meva - electricity, Rhese - Television

vota, “Side popcorn mu ice creamko dibia?” Zutsa külasüti, “hako tüce sübitiko pöyi ba mo,”. Püe söcone pö cechupö sako yo rosü sübi lizo sako-o u be the mo de thüzö pöyi küve na. Wow! Side natsiko u nü de se mütosü. “No dipöce tsüo thiküti do seyita?” Pü nyi de sü, a po sako rüküyi ce tsü bi de thipö hako tsüsüyo, zisü. Süce, puko-e upo u mhatho lü vo de la voriküti ce dipö khipövo pü tsüyo shi seyi nyisa bata. Süna zutsa-e pü jö po swödüyü.

Apo-e rüna kükremiko zöü tülhe thiküti ce raseko, lüküpri mu küvüdadzü ri hucepö pövorio. “Azutsa pu dipö zhuyoa? Side natsimi kükre pöe kütso süsari natsimi kükrepöe lasü ‘pu dipöceo rüvö voyoa? Side kütso süsü. Süna zutsae poküti, “Pu rüvö swöyo kükrenamoli pu-e ze mu rüngu piko pövo rüna kükremiko ce zhu söyoküti na. Puko dipöbi de pu shuyo shili no se-e me? Puko lhako, thüvü thügi krako pö pu shusüyo, hucepö mha kükro pu shuküto ce puko metho ri khasütayo.

Süsa, thümako mha kükrekreti pö küleküti süo neko pon ungo thi mütse zo. Hako tüce raka lüsi bamo, süna

thümako pon lhako, mütsa, müsö, thügi krako tösüko mu bathuko pö küleyio. Lüsüphi bathu pö-e metho mori kügwi pö püvoyi veküti side süo pö uma röswöküti thiyö. Prüsa mu raka lüsikoe küsan voriti zo. Britishmi voriküta sa voriti zo. Sümhüdzü hako tülhe küthi ce ri bayo mo. Puko utho una dipö sömosu shili thiyio. Cekro pö pöküti utho u tülha te ti, uci uriko müri mu utho u qhüneko thiyio. Ele pö u rütsone thiküto mu pö mhathiküto na mhahu utho thiyio moküti süko lizo küti-münyeko lü süyokütiko, bathuko, müsö mu thügi. Süna thüma somi uzöü tülhe thiyö sheli lhako, thüvü mu mürha-müri mori doyoküti mhanyo süko lizo pövo leyiyo.

Rüna lü thümako rüvö kümücu lü vo de mütsa phuyo. U na süo uma künepöte. Hako süo umo kücho pö lü ukra thide ngoyio. A po poküti, Konyakmiko-e mütse. Puko mütsa dzükhu hoyi de mütsa thiyio, side puko süko pöprü cejü thizho lü Assam mi ce zhusüyo. Süzo Nagami yebo kükreko sülü prü

süko khri salayiyo. Nagami-e raka lüsi bakümo na, puko-e taphro loko, küpri-küro pö doküti mhathoko, tamul se mu unyiko metho mu thüvüko pö Assam lü tülhe thiyo.

Ha zanumi cejü thizho lü prü müsö roko mu thügiko khri pövoyo. Pu süko pövo rüna lü rükrema mi ce zhusüyo side ha ze mu rüngu pi mütüko thisüyo, süzo müsö pö ti-münyeko thiküti lü votayo. Tsü künu, lhethoma mi rüna lü ti-münye thiküti kütsüko, bathuko, tüsüko mu rütsoneko pö zhuvoyo. Süna u rünao shi chozuo rüvöyi mota zori, u chozuo manyoko söküti ngoyi bazo.

Süna mha küdo hiko zo kümosa, mha kükreko lizo rünao-e utho u na sömozoküsu süo münhunhuküti thizo. Manyo kükre mütüko khülü manyoko pö utho thiyi ba mori utho mülhüyi ba. U rüna lü le küthimiko, roprioli thiyokütimiko, rükremiko, sömüdumiko, külo kürhaya küzhomiko mu ti-münye zoyo küzhomiko bayo. Mhatho hiko thiküti dolü thünomiko mhatho lizo külo kürha mu qhümüne thiküti. Thüpumiko pon mhatho hibitiko

thi künyiyo. U Chakhesangmi Yebo lübi zo kümosa Yebo kükre mütüko thüpumiko pon le thi künyi.

Külo kürhaküti u patsöpanyo krori mu utü kücho yitayo. Side mha mülüzü kümo mori künyiküti kükro süo ri bayo. Ushe umeko rötsoyiküta sa mori shepitüküta sa külo kürhaküti süo thiyo molizo urüküsu thürü vekümo pövo ushe umeko yolü süvayiveküti mülüyo. Thünomi müchümo kübami pon külo kürhaküti nyiyo mo, mu thünomi pethiküta kütsamiko lübi pon külo kümüre kürhaküti thiyo. Kümüre zasi-e thüza, süna thüma somin vo külo kümüre kürhaküti nyi va sheli usö vemo mori mi dokhri vayoküti süo lüyo. Süsüna, kütsamipüko u külhü pö mhapöyi thisayi sukütako lübi pon kümüre kürhaya. Mha müprö zümoyi müpröküti ukümülü hi na, yebo kropöe sübiti tüceko kümüre kürhaküti ri thi mota de vo yebo kükremiko ce khriküti u nükutayo. Süna rhö mütüko dolü külo rhö kümüre lizo kükreko ceyi uma röku mu süo pö pariyi rökuküti thiyo. Nagami-e külo kürhaküti lizo söbo ku, nhanyiko, nyepüko, nha meko mu nhaboko pö thiyo, mu süko pö nyogwü mu lhako

Footnote: Sömüdumiko - Carpenters, Basket and Mat Weaver - Roprioli

mütsöküti dzüko sade thiyiyo. Rhö mütüko u küthizho nyoko kükretsoyo. Külo-o pon u rhö tüo pariyo küto na va kükro pö kürhaküti dzü lü sösü mu pö müsosü, ziyo. Külo pö sübi de kürhayi küta zöün thünomiko-e pö qhü, müne, türha mu mha kükrekreti dovotayo.

Thünomiko ri le thiyio. Le thiküti unyo pö upon rü de le thiyiyoküzho mhanyo süo uko söyo mo kükrenamoli uko leko küthi kümülu lü thiyoküti na. Rüganyo mu lezhopro ni vü dayi mu u be pö nü künyokoyi de pö le thiyiyo. Süsa süo pö lerüthi lü rüyiyo.

Thüpumiko mhatho lübi ri bayo. Puko mürha müriko doküti mu söprako, sömüdumi, ci küthi, u rineko mu

söküti, södoküti mu rünao qhüküti thiyio. Ele mhatho pö mütüko kümüza thiyoküti lizo thüte mhatho. Thüte küthi tü swödüta mütha yi lü mhathiküti müthio mütü sülü müretayo. Tsalitheta de mhathiyi suta, mori natsimi mhathiyi semolukütiko zo kumo sa mipöri ube pö thi moküta süo thiyio mo. Mhacen no tha n külhü pö thadzü ukülhüko zöün kümüde küsü sa uzükürüchi zo. Mhatho na zotsü u külhüzho mhapöyi thikhokreküti bamo. Natsiriküti na mhathiyi suküti bamo, natsimi mütü thüte mhatho lü ukrüneko khrühiyo mu tha bi de mipöri u mhatho lü zhovoküta sü ba mo. U külhü lü zhosö lizo-Mhacen no mhati mosuböo, no mhathi mosubö. Mipöri mi kükremiko rükhrödzü pö lhübayo mo. Dzü, södüsö, cejüko mütü müthu zo, tükhra-e müsa. No mhatho-o ntho n müsöo thi mosuzo. Mipöyi mikükremiko rükhrödzü pö lhüyo mo.

JÜKÜSAKO

1. Tsoneko : N nu mori n nupü nuneko.
2. Kürha : Qhü mori pitha u rhö küdeküsü mha u dzü küthi mori u kra küne pö qhüko u rhö küdeküti.
3. Künyi : Krüzho mori nanyi zho lü thüma pon thisuküti, sösöküti mori posuküti.

Footnote: Retired - zhovoküta, Motto - zhosö, Grand children - Tsoneko, Dye - Kürha, Taboo - Künyi, Tedious - Patsöpanyo, vegetation - Ushe umeko, pot sherds- Lezhopro, Beaten-Künyoko, Kiln-Lerüthi.

4. Patsöpanyo : Mha kütsükürü mütü kükrekre de thiküti.
5. Ushe umeko : Nhabo yolü küpra thüma-e tiyoküzho nhaboko.
6. Lezhopro : Rüga le kra, vemokütako, proküta khapö le küsa thiküto na söyöküti.
7. Künyoko : Rüganyo nü müchöyi de upon tütüiyöküti.
8. Lerüthi : Rüga le thiyiküta sa rüyiküto na me thipö bayöküti thüthi.

DODIKÜTIKO:

A. Kütsöküti khaküsüko külasüte:

1. Sopö-e u zutsa rüthi ba? Pü dipö jö puko ce po ba?
2. Zutsa-e pü natsice tsü pü tsoneko mha tiyokütiko zö kümha de tiyo me? Dipö kükre ba?
3. Thadzü pethimi tüceko Nagami cejü lü raka müsö lü dipö pö tülhe thiküti lü söyöa?
4. Rüna lü mha dipö ngoyiyo kümo na vo chozuo pövorioya?
5. Thadzü pethimi tüceko Nagami cejü lü sopö-e mütsa thiyöa? Puko mütsa pö dipöceo zhuyöa?
6. Dipöbi de Nagami rüna lü külhüko-e münhunhuyo shili vaphrasüte?
7. Pethimi külhü tüceko, Nagami-e zhosö dipöo zö de lhüyöa?
8. Thadzü pethimi tüceko thünomiko mu thüpumiko na mhatho dipöbiküti khamayöa?

B. Jücho tho khaküsüko lü kütho mu mo küti thosüte:

- a. Britishmi voriküta sa prüsa mu raka lüsiko voritizo.
- b. Tülha rü kümölü külo kürhaküti dio thivayo.
- c. Zutsa-e sako rüti mütsö, pu vo pü natsi jö lü vori söyö.
- d. Natsiko yilü prü ukrüneko khrühi bayo.
- e. Zutsa mu Apo ni rüvü süsü bayo.
- f. Thünomi kümüzü hiko libi pon külo kümüre kürhaküti thiyo.
- g. Nagami thüpumiko pon mhatho kühopüyi thi küve thiyo.
- h. Thadzü Nagami utho uva kratiiyo.

C. Thüphri lü jüco pö phu pö thosüte:

1. Külo mori qhü lü rhö khapö süküti _____
2. Dzü mori mha kükre khasüyi küto na rüganyo pö mhabö thiyiyoküti _____
3. Thügi pö rüngu pi, zedüne mori mhakükre thisüyokütimi pö _____
4. Thügi kümütsö mori lüsi khapö mhakhriyoküti mu süo pö umaküne thiyoküti _____
5. Thüthi pö lü ba de thüthi kükre pö lü voyoküti _____
6. Thüza rhö zöü kümhaküti _____

D. Külaküma uzhotüo rhesüte:

Thadzü pethimi tüceko

1. Nagamiko-e müprüyoküti
 - a. Letho
 - b. Khonu mürüküti
 - c. Kürhaküti
 - d. Mhatho thiküti
2. Bathu-e umaküne pö, süo pö mha khriyiyoküti
 - a. Ti pö
 - b. Le pö
 - c. Metho pö____
3. Söbo kuko, nhanyiko, nyepü, nha meko pö söyoküti
 - a. Ci
 - b. Kürha
 - c. Leko
4. Ci küthi, rüna qhüküti, mürhamüri mu söpra doküti mhatho thiyokütiko
 - a. Thüpumiko
 - b. Thünomiko
 - c. Müthio mütü
5. Nagami cejü lü mipöri mikükremi rükhrödzü pö lhüyo mo
 - a. Tha/tsü külhü tüceko
 - b. Thadzü pethimi tüceko
 - c. Potsa, Zutsa tüceko lübi

E. Jüco küsa seküyiko khipü jücho thisüte.

Pumakürü

künyi

mhamakürü

tülhe

külo

F. Mi künana bayi de küposüyi:

a. Nagami thadzü pethimi külhü mu tha Nagami külhü pö kümüdesüte.
Kümüdeküti uco 5 pö zoshi thosüte.

1.

2.

3.

4.

5.

b. Lüsü de küposüyi:

Nagami cejü lü zutsa noko tüce bamoküti süo tha baküta mhathoko mori pö
söyokütiko dipöko ta.

c. Zütsako tüce Nagami külhü kügwö (lhürakrüko zho rule ukrüzho mhatho) tüce
zako seyi/dodiyi/müdziyi mha hibi kütiko dibi de müdzi vo mosu.

Ravü Chitüra

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO:

1. Thüphrio phri müdüküti zö de phri zwisüyi.
2. Seyi mozoküsuko thüphrio lü phuseyi.
3. Kümüthako mu u müzako zö de thüphrio lü jübo-o küposüyi.
4. Thüphrio zö de dodiküti khaküsüko lü putü thi de thosüyi.
5. Jüco küsako seyi mu süko pö ntho jücho lü thisüyi.
6. Kümükro de u khapö mhaküthi do seyiküti thi kühü mu mi küna mori makro mhatho thiküti lü ri külürhö de müresüyi.
7. U kümütuko lü nhathüra khonu külhüko yoyi mu mükrüküti pö umaküne thihi.
8. Müthiwhü-e urhathi de nhathüra khonu külhüko mükrü mu küyo mhatho lü müre de süko thi kühüküti sebayi.
9. Mhase-e thüma külhüo thi nve ku mu thi kühüküti pövoriküti umaküne seyi.

Münü seyi mu pevo küti Pangti rüna libi mo de Changtongya, Longleng mu Peren kharobo hiko lü ri Ravü Chitüra prü vo ba küti ngoyi. Wokha kharobo lü Doyang rü dükümao kümüno ce Pangti rüna lü tütse küpra rüvötayoküti müra Ravü kro-o thünyeküti voriyo.

Müra hiko tütse küpra rüvö African lü voküti mhüdzü utüdo küzü pö rülüyi küto na puko Pangti lü voriyo. Müra thünyenyeküti Siberia lü unekoyi de prü sü Nagami cejü lü voriyo Pangti rüna-e cejü lü müra krode kro küzhotho vo bayiyoküti thomütate.

Seyose zatho lü Ravü müra kro hio za lizo Falcon Amurensis, chitürako chitiyoküti mürako cekro lü kütsü pö. African müsoco túsötüo nvoküto na puko ukro krode pö thi de prü sü Indiami püthü de Arabian dzüküzho mhu prü votayo. Müra hio künyine pö zo u müswi bezö 200 sizoshi pö-e müra mütüko dolü rüvö ru cho küchotho-o thide tütse pö lü 22000 kms kütso prüyiyo. Müra hio urhi kreküti pö lize süo rüye kükrera voküti dzü küzho püthü sü thüthi kümücutho lüri votayo side tüzöo ri prüzüyo zoküti thiyo.

Tütse küpra Shera khri Ravü chitürakoe Africa lü voküto na puko-e Arabeen dzüküzho püthü votoküti lü puko rüvö cho kücho tavoküta mhüdzü puko-e Pangti rüna lü püthü voriyo side sülü puko rülüyi mu puko thi mükuyiyo. Thüralü Pangti rünamiko-e nhathüra khonuko küyo mhatho-o

sebamo, side puko cene phuyiküto na rüwhu de müra hiko pökhriküti thiyo. Müra hiko söbo uco kürünuko lü zö-ö thipü de rüsö bayokütiko na rüwhumiko pon rüymükhro de puko pökhriyitayo. Tütse küpra müra hiko kükro vo Pangti rüna lü saküta sü thitayo.

Kühöpöbi tari, rüna-ko-e mürako yo mu mükrüyita mozoküsu seküyi ce hiko mütü vapö lün thi küdeyita. Side Wokha, Changtongya, Longleng mu Peren kharobo lizo Ravü chitürako yoyiküto na mihü mu müswoyi moküsu mhatho-o thi swödüyita. Süo lhülüzho mhase sa Amur Falcon Eco club thiyiküti lize seyose lü müra jö phriküto na swödüyit side village councilko rüthi pö puko pon Chitürako pökhriküti khava. Sümhuo müra pökhriküti kükha mhatho-o qhü mu rüguküti thüzho-o thi mütüswö de khasüve.

Pangti rüna lü rüwhumi thikütako-e mhatho süo lü Ravü chitürako rügu mu küyomi thita. 2013 tse, Pangti-e müra prü ruküta hiko na tüyo küyo thüthi pö thiyiküta zöde cejü lü “Chitürako bado” thüzao rünao-e krayita. Indian Wild Life Protection Act, 1972 khro-o lün chitürako yoyita.

Tha, no-e Pangti rüna lü vo lize rüwhumiko-e Ravü chitürako vo baküti thi süo qhü mu la bakütimi thi de küyo mhatho lü baküta ngoyito. Utü küzü pö lü, rünao-e müra pökhri sa moküta sü thiyita. Puko urhathi de küyo mhatho thiküsü lü thikhröyiküti thasü.

Pangti jö-o lü thaküsü mha seabamöküsuko uzho lü khapö müsesü lizo, thümako külü thi küdepö vekuyi veba. Tha Pangti rüna-e rüvömi thüthi kümüle pö thite, side cejü mütü lü müra peyoküzhomiko tsü u cejü lü vori de müra Ravüo chitürako krode thipü küba peyo.

JÜKÜSAKO:

1. Chitüra : Müra khonu kükre tütiyoküti.
2. Püthü : Thüthi pö lü ba de thüthi kükre pö prä voyoküti.
3. Rüsö : Müra vo ba de rülüyiyoküti, zöyoküti thi.
4. Rüyimükhro : Mhapöyi ukürö ba mo de müluloküti, thiyi römoküti.

DODIKÜTIKO:

A. Kütsoküti khaküsüko külasüte:

1. Pangti rüna-e dipö na mületa?
2. Pangti rüna-e dipöce ba?
3. Ravü chitürao lizo dipöbiküti müra pöta? Dithina müra hio kreta?
4. Pangti rüna libi kümo Ravü chitürako rüna dipöko lü ri voriyao?
5. Dipöna Ravü chitürako kükro vo Pangti rüna lü saküta zöü küsötayoa?
6. Ravü chitürao küyo na urhathi de mhatho thikütiko dipökota?
7. Pangti rüna jö lize dipö pö uko kasüa?

B. Jücho tho khaküsüko lü kütho mu Mo küti thosüte:

1. Chitiyoküti mürako cekro lü Ravü chitürao küzhotho-o. _____
2. Shera mütsö Ravü chitürao vori de Pangti rüna lü rülüyo. _____
3. Siberia lize Ravü chitürao vo baküti thüthi valao. _____
4. Pangti rünao-e Ravü chitürao yotayoküti krüzho lü ta. _____
5. Rüwhumiko thiküdepö mürako küqhümi mhatho-o thita. _____
6. Pangti rüna-e Ravü chitürao krode küzhotho-o zöyiyoküti cejü lü süo thoyite. _____

7. Ravü chitüra-o udzü lü uneko tükhröyi küto na Amur Falcon Eco clubs swödüyi.____
8. Ravü chitüra-e söbo zü kürükrütho yolü rüsöyoküti na pöko vakhriyi rötao.____

C. Jüchoko lü thoküsü uce dipö posüa:

1. Ravü chitüra-e tsü ele mütü swö.

2. Rüwhumiko pon Ravü chitüra kükro.

3. Pangti rünamiko-e Ravü chitürako pöyi vakhri va moküto na süo münu de pe bayo.

4. Ravü chitürako-e tösötü ce vo thüthi külü lü banyisayo.

5. Ravü chitürako-e dzüküzho mhu prü vo yo.

6. Ravü chitürako rüyi ri de tüyi moi dokhriyi veyo.

7. Ravü chitürako yoyi moküsu ukümüle mhase süo pö Pangti rünamiko müsesüve.

D. Múchükütiko lü uzhotü pö külasüte.

1. Seyose zatho lü Ravü mura kro hio za lizo _____
2. Pangti rüna hio cejü-o pon se küti _____
3. Ravü Chitüra _____ kümü za prütayo.
4. Thüralü Pangti rüna-e nhatüra khonuko pö _____ phuyiküto thiyo.
5. Mura hiko söbo uco _____ lü zöyo.
6. Pangti rünamiko rühu de Ravü Chitürako _____
7. Ravü Chitüra mura mütüko dolü rüvü ru cho _____ thide prütayo.
8. Tütse _____ Pangti-e mura prü ruküta hiko na tuyo küyo thüthi pö thiyita.

E. Jüco khaküsüko pö sü jücho thitsü süte.

Rüvö	müswüyi	raküba	krode	mhalü
------	---------	--------	-------	-------

1. Rünami _____ ko pon kürüngomi tüyi te.
2. _____ upi nükü de kücho thi.
3. Söboko _____ küti thiyi mo lize kütsa di mhatato züte.
4. Mura hu _____ sü tükülü phu vo zü.
5. Hako kümüthao pütü mütü lü külü küve _____ söyo.

F. Küpo mhatho

Ukro küza sö thi de kütsoküba hiko kürüthi süte. N doso zö de nkülü mu nmharhüko küza süte.

1. Mürako mu khonuko rüguyi küti hio nna didöpö mule shi?
2. N botu lü rühu rügü mu nhathüra rühü hiko thi mo kütona dipö cho lü thümako ce pos ü mosu shi?

Chicho-o Nhachiko Küdeo

(A Chokri folk tale)

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO:

1. Thüphrio phri müdüküti zö de phri zwisüyi.
2. Thüphrio lü mozoküsuko ngoyiküto na phuseyiküti thiyi.
3. Kümüthako mu u müzako zö de utho u jü lü thüphrio pö küpoyi küve thiyi.
4. Thüphrio müdzi de dodiküti khaküsüko putü thi de thoyi.
5. Thüphri-o lü jüchoko mu jü küsako seyi de süko pö tha mu tha pophraküti lü söyi.
6. Utho u malhü jö se sayi nyisaküti thi kühüyi.
7. Mütsü müce de ukülü pö popra mu khaküsü thiyi.

Chicho-o hi-e pu rhi kreza eli thüma bingü zo. Pu rhö kücho mo mu pu-e thüma dotsüne pö. Thüma u rü kükumi thon Chicho-o ngoyoküti zo. U rü küdimi pu ngova lizo mhachitayo mu pu ngoküvami rhö mücho mota de sa zetayo, süsü na Vebolü Thüvopisü mipü pöri Mütha dzükhu kümüno ce Chicho-o hi ngosü len vo phö lü mice po ba de tüsozho hu sa sata lizi. Vebolü ngoküti Chicho-o sü u ma tsünu thi mu mügarütsa süsa thüma bizo ele küdotsüne lizi. Chicho-o phezi uzho kre süna pu phesa pötari pu ngoyiyo mo. Pu phezi lizo u mhüdzü co upheka thi mu u pheka co lizo uphezi thi. Pucó u phezi küpile lizi süsü na pu ngoyiyo mo.

Chicho-o rüwhuküti unüyo kükrenamoli pu-e kütsa lü lhüyo mu thüma zöü kümüza-a lhüyo moküti na. Süzo Chicho-oe pu ze pö mu pu ngu pö kütükhriküti pö ba, rüngu künyine mu ze künyine hini pö de chiwhu lizo

chi zhenyi kuyo. Chicho-e nhachiko whuküti do ri se side nhachi chokuko ri se mu u kübathi thüvao vo rüsöküti thiko ri seyo.

Chicho-oe nhachiko cho phusüyo mu pu süko rügu mori yopü küba kümhabayo. Nhachi nharako pu belü ba mu pu süko kükha pö pu müdo thiyoküti thadzü külhümiko süo mülüyo. Süna pethimi rüwhu-rügü thito lizo nha rhoyi de pö thuvayo. Rüwhumi rüwhuküto ce kharö lü thuvati küswöö rüna mi sükümo lü khutsü shoyi de ti kümo lü khutsü mhu thoyeyi mu nha müzü küna cethüyi de külhsü cejü phro kümüsa küva lü süsüyo. Side Chicho-o za cisü de, hey! Cejü lü nhachi nhara mütükösü n zaye! I tha rüwhu prü n chi n ra phutozümu no n ci n riko kürö pövo a tsüsüte, hihi tinyi kranyi mo me? zide khutsü mhuo küllu pö cejü süsü mu nha müzü küna phöre müzü mori phrotü müzü thü pö külhsü de rüwhu kütsa lü prütayo. Thuva tice nha müzü ni rüka vo küpibayi ta lize sünhasü u mhalü veböyo. Side pethimi rüwhuküto ce kharö lü lümumütha u yhe ve tome mo shi thuva peyo.

Chicho-o tüsodoli prü kürü lü pu ze kürüyiyo, chiwhumi kükremipö ri süsübi de küswöö rüna kürü lü prü u ze kürüyi de vo chi ririyo. Tüsodoli chiwhumao kürü lü prüküti ce thüma kükremi pö prü pu zeo kürü rhörha pö ba de tatati ngoyiyo. Mu chiwhumao-e thüma kükremi pöri pu mhüdzü raprütayo moküti pu süsü seküba na dipöbiküti mapö pu mhüdzü ratayo shili süo se mu ngotüva nyisa bata. Süna pue sopön pu mhüdzü müze ra prü pu ze kürü vavayo shili süo pesü küto rhüyi ta. Side pu pödoli pö rüna prü kürü shice nhatsanho pö lü rüsü de qhüba. Süce Chicho-o sü vori de pu ze kürü bade ngoyi, süna chiwhumao tavo pu tüyita.

Chicho-o sü tata to len pu rhathi ele thi müdita. Kükrenamoli chiwhumao ta vo pu sako pu thütsüyi küta na pu pon mülü sayi suta. Süzo chiwhumao-e Chicho-o hi dipöbiküti mapö ta mu sopöta shili seva nyisata. Siba de künuco Chicho-oe nhachiko küdeo liküti seyi. Süna chiwhumao sü Chicho-o ce n chi n ra khasü molizo I n dokhrivato zisü, Chicho-oe sü a dokhriva hite side pu qhü külasü mu Chicho-e chiwhumao ce poküti “No a

Footnote: Thuva-ritual, kütükhri-magic

hasüva lizo, I nhachiko dolü u pho küvetho pö khapö n prüsüto zisü". Süna chiwhumao ri pu hasüva chiwhumao-e nhachiko küdeo jüpo mülüyita de süo kütho zotho zide pu hasüva.

Nhachiko küdeo Chicho-oe sü "to...to...to" zide nhachiko cisü. Süsa nhachi küta mütüko küzho kütsü mütü ri uqhü süo sesü de tavori ta. Chicho-o chiwhumao ce khonu n künü pe de küthayite zisü. Side khonuko mütü vo udo thipö u küdeo Chicho-o mükasü. Süo tsoküta sa nhachi küdeo Chicho-o sü "to...to...to" zi lasü rü nhachiko süo sesü mumütha tatsota mu Chicho-o ri ta ngo mota, Chiwhumao khonuko pön khinyi pön khinyi ba de pu künü kütha küba dolü khonuko pon tatsota. Side vo Tünyo müqhü krü pö küdükhima de ngoyitizo ta.

Chiwhumao pu do ve lizo khonuko voriküti ce upho küve pö ngoyiti müsözo vele pu süko peba de momho pü küba lü khonuko pon tatsota. Mu Tünyo müqhü krü süo ri khiyi mota. Kükrenamoli süo tiyo moküti na.

Mha kühopöri ngoyi küve ce süo pö u zü thiyi molizo momho pü küba lü süo pon tatayoküti thüjö hilü ngoyi mu u khretho kütho kümomi mülüsuküti ri thüjö hilü seyi. Süsari mha mühoyi küta mi mhapöyi ngoyi motayoküti mori pö u zü thiyi motaküti thüjö hilü seyi. Süzo pethimiko unune müthaküti Chicho-o mu chiwhumao ni jö bita to ho side süo pö ununeko ce potayo.

JÜKÜSAKO:

1. Kütükhri : mha uzhekreküti ngokümo lü mori sekümo lü mhathisüyoküti.
 2. Choku : kütša lü mori nhatsa lü khonu mori thüma tayoküti cho.
 3. Rügu : yoyiküti mori u sathasüyoküti.
 4. Thuva : tsana zökütace mha kühopöyi thito lizo urüve to me mo shili moyi
süo una veto me mo shili thüdo kropö thi pesüyoküti.
 5. Nhatsanho : nha thüpö bö thipü küba.
 6. Tünyo : khonu yizu mori thüzü lü tayo mu nalü biküti pö.
-

DODIKÜTIKO:

A. Kütšoküti khaküsüko külasüte:

1. Chicho-o uchi umo rhi vaphrasüte.
2. Chicho-o kütša lü khonuko küqhü küyo-o liküti no dipöbi de seyi?
3. Rüwhumi rüwhuküto mhüdzü puko dipö thipö thuvasüyoa? Sopö ce
thuvasüyoa?
4. Chicho-o ngokütice thümako dipö thitayoa?
5. Chiwhuma-o Chicho-o tüyi küta sa dipö thiyia?
6. No thüjö hilü küdipö rüle seyia?

B. Utü lü külakümao rhesüte:

1. Thüvopisü mipü Vebolü tüsozho hu sa sata _____
 - a. Rüwhuta la voriküti.
 - b. Chicho-o tsü pu ze kürü baküti.
 - c. Chicho-o ngo süküti.
2. Rüwhuküti lü thuvaküti mhanyo söyokütiko lizo _____
 - a. Ze mu rüngu.
 - b. Mütsi tsü mu phaqu.
 - c. Khutsü mu nhanyi müzü küna.
3. Chicho-o khonuko pö chiwhumao mükasü zori pu-e pöyi khiyi mota
kükrenamoli
 - a. Pu-e mha mühorita mu ukünü küdarita.
 - b. Pu-e khonuko usörho vekümo ngoyi.
 - c. Pu-e Tünyo müqhü krü-o qhüba.

C. Jücho tho khaküsüko lü kütho mu mo küti thosüte:

1. Chicho-oe dotsüne, urhözü, umatsünu thi mu uchi mügarütsa. _____
2. Chicho-oe Mütha dzükhu lü dzü kra kübace Vebolü pon pu tüyi ta. _____
3. Rüwhumiko rüwhuküto mhüdzü Chicho-o ce thuvasüyo. _____
4. Chicho-oe rüwhumi kükre zöü pu ze kürüküti tsü küzaküti pu nü mo. _____
5. Chicho-o se-e sü “to...to...to” zide seküsü ce kütsa lü khonuko mütü pu ce vorita. _____
6. Chiwhuma-o kütsa lü khonuko pu ce voriküti lü moküsu na pö libi dokhriyiküti zo. _____

D. Müchü kübako lü lusüte.

1. Chicho-o hi-e pu rhi kreza eli thüma _____ zo.
2. Vebolü ngoküti Chicho-o sü u ma tsünu thi mu _____.
3. Pu phezi lizo u mhüdzü co _____ thi mu u pheka co lizo uphezi thi.
4. Chicho-oe nhachiko cho phusüyo mu pu süko _____ küba kümhabayo.
5. Cejü lü nhachi nhara mütükösü n _____!
6. Chicho-o tüsodoli prü kürü lü pu ze _____.

E. Chicho-o tüyikütao rüwhumao no liküti lüyi. No dipö thita? N zömiko zöü n külüko küzasüte.

F. Ukro mhathoko:

Kümüthao pon doso lü thaphriko küza pö ukro thisüte. N doso lü mhalhüjö phri mütöyi süte. Thüdjö lü küdipöna Chiwhuma-o Chicho-o tüyi küto mharhü ta shi küposüte.

Nagami Cejü Lü Mhase Jö

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO:

1. Thüphrio phri müdüküti zö de phri zwisüyi.
2. Seyi mozoküsuko thüphrio lü phuyi.
3. Kümüthako mu u zömi zö de thüphrio lü jübo-o küposüyi.
4. Thüphrio zö de dodiküti khaküsüko lü putü thi de thoyi.
5. Jüco küsako sey de süko pö ntho jücho lü thosüyi.
6. Kümükro de u khapö mhaküthi do seyiküti thi kühü mu makro mhatho thiküti lü ri külürhö de müresüyi.
7. Utho u khülü thüjoko sebayi.
8. Nagaland lü mhase küramiko mhathiküsüko na thüzüyi.
9. Mhase-e thüma külhüo thi nve ku mu thi kühüküti pövoriküti umaküne sey.

BRITISHMI VORIKÜTI MHÜDZÜ:

Nagami külhü kürako-e cejü kükreko zöü küqhüsemo de krekhhroküti lü lhü. U zanuko Assam, Manipur mu Myanmar hibitiko thozori zöü küqhüseküti tsaswö. Mi zöü küqhüse mütsaküti hi na u krüzhoko thi kühüpü de krekhhro baküti mu mhaseküta kükremiko pon seyimoküta süthi. Nagamikoe jü kükrekreti ne swö zori, pukoe tho mütaküti ukhotho bamo. Sümhuo mhaseraküta mikoe puko khaküva lizo puko utho ujü khotho thiyi mo mori mipon süo thüpoküti thi kumo na sülüno puko khi krekhhroküva süthi. Hihi na ukrüzhö jöko lizo nuswönuye mori nulhüro pö sa pö de puko zhorüle mu mhaseko

pö po kümüleküti lü thüjoko mükrü pü bakütizo.

KRÜZHO MHASE:

Nagamikoe ujö tho pö sükümüta süo bamo, ele cethice lüno natsimiko mu khresarülimiko ce krüzhoko pö müthaküti süo thisüyo. Sülizo rüna mütü lü khresarülimiko na cebo kühö pö ba de ngoyiyo. Cethiceko lizo thüpumiko na mükrokuyo, vele rüna hu lü thünomiko na ri cethice bangüyo. Thüpumineko mu thünomineko somin u külhüzhö tütse 9 lün vo 11 tsoyita shili sükoe vo de cethice lü batayo. Puko utho u ce kre pra de u ceyo thiyi kümöthesü hilü batayo.

Cethice lü seiyokütiko lizo, Nagami külhü tüsonha zoü kūsöbayoküti u cheswökütiko lü upon uküsöyi küto süo thiyö. Dodiküti khasüyokütiko tüqhü thüli lünyiko, küyukünyiko, kütsö-küve jüko, ube mhathoko, türhi-türhako, thüte küdo mhathoko, thüpumiko na dodiküti lizo thüri küthi do mu hitüce ngomumiko, khonu kükhrü-küzöko, süsari thükre küchikünyi uce vori mhatayoküti mha kümüprö utü mütü lü bayokütiko na u külayi mori yoyi küto mhathoko thi mükroku mozosuyo mu tsü tü kümha de pri pö tükhröyi küto ri bamo. Cethiceko lizo rünao züve na thünomiko mu thüpumiko natsi küba lü upon umüsöo seyi de thünomi thüpumi mhatho küthi kükreküti se mu lüyi küto pö ukütso-müzasüyoküti thüthi. American Baptist Missionaries-e tayhece müsüyi kümothe cethice lü mhase zho hio thi vori.

AMERICAN BAPTIST MISSIONARIES VORIKÜTI UKÜMÜLE BRITISHMI TÜCE MHATHO SWÖDÜKO:

Nagami cejü lü tsütü mhase thüju lü mha kümüle pö lizo Britishmi Nagami cejü lü küvori. Puko-e Nagami pon thüri thisa mota de thüzho-o yo bayi mu küzöveku sülizo khristanmi küthi mu mhase pö khrühisü küto kümürö

na American Baptist Missionaries pon vo Nagami dolü mhathiküti cisü. Sümhuo Britishmi küku söküti khülü chodubo pon külürhö de khülü thümako zöü küqhüse rüyikuyi küto na kükrojü lü mhase sömosuküta süthi. Nagami dolü mhase pö küyeküti, Missionaries miko thon u külhü khasü de mhase mu jüyiküve khristanmi kükhrü pö lico hico küyesü. Süsüna, kühuce dipöceo ba shili sülüsü primary tayhece pö ba de khülü natsiko pon vo phri mu thoküti pö mütha swödütayo.

Rev. Miles Bronson lizo Nagamiko dolü mhathi küto na Americanmi Baptist Missionary kürathoyo. 1839 tse Konyakmi botu lü Namsang rüna, Assam zöü kütüraküti lü pu vori. Pue Assamese evangelist pu kükhrühio, Godhula Rufus Brown zöü Nagamiko

Rev. Miles Bronson

dolü mhathi. Pu Namsang lü tayhece pö khakhriyi, side yebo lü krüthiko hu mu rüna kükreko puko nuneke pö tayhece hilü kütsösü. Thürüvekümo pö lü, Bronson pu sörho vemoküta na tata mozosuta side tayheceo thi müchoyi mota.

Bronson taküta sa, Americanmi Baptist Missionary kükre pö Rev. Dr. E.W. Clark-e Nagami cejü lü vorita.

Rev. Dr. E W Clark and Mary Clark

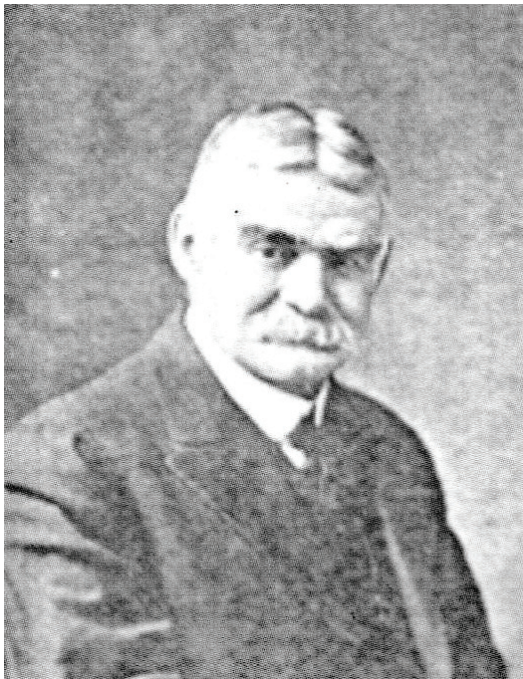
Godhula, hizü Namsang lü Nagami dolü mhathikütio, Sibsagar Mission Centre lü Clark zöü kükhrethoyi de Aomi cejü lü vo Clark khrühi de mhathiküto rhüyi. 1872 tse Molungkimong rüna lü Clark-e pu mission mhatho-o swödüyü. 1878 tse pu cemi Mary Clark-e sülü thünomiko na tayhece küratho pö swödüyü. Künüco, Godhula ri thüpumiko na tayhece pö swödüyü. Khonü ce thi küratho-o Molungyimsen rüna lü mu süo pö Molung Printing Press ziyi. Hilü

Clark-e tsale da mu Nyepo-o kücho külapö khülü jü lü süyi. Molungyimsen lizo khristanmi Mission mu mhase ceco thüthi kümüle pö thita, side 1894 tse Impur lü süo küdepö vorita kümothesü kükromi zho-o yo bazo. Künüco Impur Mission Centre-e Ao Baptist Churches bade thi de head quarter pö thiyita (tsü süo pö ABAM-Ao Baptist Arogo Mungdang) ziba.

Sübiküzülü Rev. Dr. W.E. Witter ri mhase pö Lothamiko müthazüküti pu mission mhatho-o swödüyü. Pu-e Roman khotho-o pö Lothamiko müthasü side thümako ce ujü thoküti khaküsü zö de mhase-e mayita. Witter lizo thoküti, mhatho-o pu yeküzü thiküsü 1889 tse Lothami Jü da mu Jürötü ri thosüva.

Dimapur lü, Rev. C.D. King-e Chümoukedima tayhece pö swödüyü, ele Nagami thürimaveko vo uröyöküti na süo khava mosuta. Pu-e 1882 tse Kohima lavori de tayhece kükre swödüyü, King taküta tütse hu sa, tayhece hio künüco Dr. Rivenburg pon 1889 tse khiyita. Rivenburg lizo tütse 36 Angamiko dolü mhathi, pue Prisethümi thi de kühimi thükü mu kümüthami ri thi künani thizovo pu külhü vala tso.

Rülele de Bristishmi qukharo-e

Dr. Rivenburg

Nagami na mhase ceco ulünyiyita de utho utayhece swödüyü mu Missionaries miko swödü kümako hu khiyiküti süthi. 20th Century (1930s) thürace Government Primary School lizo kunguküsü 161 ba, Middle English School 3, High School 2 ba Kohima mu Mokokchung, süzo Kohima lü technical tayhece pö baküti süo pö ‘Fuller Technical Tayhece’ ziyo.

AMERICAN MISSIONARY TAYHECE LÜ KÜPHRI SÖKÜTIKO:

American Missionaries-lizo thoküti mu phriküti külüo pön tayhece swödüyü. Roman mhasekho-o sö mu kükrojü pö müthaküti thi. Küphridako bamo, side Bible lü hu külapö utho ujü lü süyi de phri. Küphri söküti lü zhozi, kümüsazho mu usörho pö kümüle thi. Sömüdu, rükreyoküti, kúshe-sheküti, qhü thürükütiko pö müthayo. Süsa rülele de primers lü utho khülü jü thi kühüyita side primary tayheceko lü söta.

Mha mütüko lü Nagamiko-e kükromi mhase zho-o pö ucesü-cene, müthi mu umipöpöküti külhüo pon unüyiba. Himhüdzü Nagami-e sebayo kumo cejüo jö mhase kümücutho lün püvo thümako mülü khakhrisüve. Nagami-e American Missionaries miko müzarizoküti, puko ukülhü khasüzo de mhathiküsüko na, puko mhaküröko lüri thüpuzo de mhase tsao pövo uko yolü lüsü de u müsemüngosüte.

JÜKÜSAKO:

1. Krekhro : Mha kühopöri mi zöü kümha moküti.
2. Cheswöküti : Mha küsa mori thiyi kürö mhatho thiküti mu zöü küsöküti
3. Kütso-müza : Thüma pon u külhü mori qhü müne küsö lü utü uzho thi de söyiküto mori lhüsüküto pö chothasüküti.

Footnote: Prisethü-Doctor, Zhozi- Dicipline, Kúshe-sheküti-Knitting, Krekhro -unique, Cheswöküti - Challenges, Kütso-müza - groomed, Khonüce- Press

4. Khonüce : Vapö lü lüsi kükro tho mori nüyiyoküti ce.
5. Kúshe-sheküti : Sö künyi küna utaco müzö mu usaco thübo side külo pö sö nyi
yo küduyi de doyoküti.

DODIKÜTIKO:

A. Kütsoküti khaküsüko külasüte:

1. Britishmi vori de küde thiti mhüdzü Nagamiko-e dipöbi de lhüyoa?
2. Nagamiko phri mu thoseküti mhüdzü dipübi de mhase pö puko dolü süyia?
3. Nagami cethice lü mhase zho-o vaphrasüte?
4. Dipö na Nagami dolü mhathiküto na British qukharo-e American Missionaries miko cisüa?
5. Americanmi küratho-o Nagami dolü mhathikütio süo sopöta? Pu tayhece dipöceo swödüyia?
6. Diküthice Rev. Dr. E.W. Clark Nagaland lü vorita? Pu dipöceo pu mission mhatho-o swödüsüta?
7. Sopön Molungyingmsen lü tayhece swödüsüa?
8. Rev. Dr. W.E Witter-e Lothamiko yo dipö thisüa?
9. Americanmi Missionaries-ko-e mhase dipöbiküti khapö Nagamiko dolü mhathisüa?

B. Külaküma uzhotüo pö müchükütiko lü lusüte:

1. _____ lizo Nagami pon mhaseyiküto lübi nayi mo, ele bahoyi Angami botu lü prisethü mipö thi de küchimiko ri thükü
 - a. Rev. Dr. C.D King
 - b. Rev. Dr. Rivenburg
 - c. Dr. W.E Witter
2. Clark mu Bronson nyi khrühiküsü evangelistyo lizo _____
 - a. Mary Clark
 - b. Supongmeren
 - c. Godhula
3. Britishmi kuku küsöko-e lüküti Nagamiko pon khristanmi thiyita lizo puko khrühipö
 - a. Puko pon thüzho-o yo bayi mu thüzho-o söde Nagami küzöküve thipö bayiküto na
 - b. Nagamiko pon u cethice mu nanyi kügwüo khavaküto na
 - c. Nagamiko khrista zhopomi thiyiküta

4. Nagami krüzho mhaseko pö poküti küyeküsü lizo_____
 - a. Uta lü pö nulhüro pö lü pö kükre pö lü süküti
 - b. Khülü thüjö lüsida lü thoma
 - c. Li thiküti lü thüjö posüyo
5. Molung Printing Press pö pariküti lizo
 - a. Godhula Rufus Brown
 - b. Molungyimsen rüna council
 - d. Dr. E.W Clark
6. 'Fuller Technical Tayhece' lizo_____lü ba.
 - a. Molungkimong
 - b. Mokokchung
 - c. Kohima

C. Ubo küna lü jüchoko pö kükhüsüte:

A	B
1. Krüzho Mhase	a. Molungyimsen lü thünomiko na tayhece küratho-o swödüyü.
2. Rev. Dr. E.W Clark	b. Chumukedima tayhece pö swödüyü
3. Rev. Miles Bronson	c. Cethice
4. Rev. Dr. W.E Witter	d. Namsang rüna lü tayhece pö thiyi
5. Dr. Rivenburg	e. Lothami jürötü mu jüda thosü
6. Mary Clark	f. Molungyimsen lü mission centre swödüyüta.
7. Rev. Dr. C.D. King	g. Angamiko dolü mhathi de prisethümi mu kümüthami ri thi

D. Ukhro lü mhase zho küna khaküsü lü uco sösö thosüte:

<i>Cethice mhase zho</i>	<i>Kükromi (Missionaries) mhase zho-o</i>
1.	1.
2.	2.
3.	3.

- E. Ntho n yebo/müthiwhü mi phuyi de ukro pö lü mi 5-6 phuyi. N botu lü mhashe kürako jö thokümüta hio vo pethiko/kümüthami/müthiwhü krütako/tho pü kümüta lüsiko lü peyi. Cokrelhe küzü pö lü thosüte. N doso lü nzömiko müdzü ce süko po mu phrisüte.
- F. Nagaland cejü mharhe rhe süte. Thüphri lü kharobo kümüleko phu mu thasüte. Kharobo kükrekrekütiko lü mhashe küramiko za mu kübathüthi za thosüyi.

Thülü Kürüyi

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO:

Thaphriko thiküto:

1. Lizo-o jüco-o qhüphra kükho kükiko utü thi de phrisüte.
2. Lizo co-o seyi de küposüyi mu u jö thosüte.
3. Lizo külüo khipö pariyi.
4. Küttho mu küpo lü chotha khaküsüko seyi de müdziyi.
5. Kúpoküti lü vekühü sü küttho mhathoko müdzi thiyi.
6. Jüco küsako seyi

**U kümünu thi lü
U tü u cejü kübara
U ce u kro bade
Lhü kübara kürüyitho.**

**U tho u dzü kra
U tho u bete ti
U tho u sö dodü
Küba rasü kürüyitho.**

**U tü pö u müdo thiyi küve
Thülü kürüyi sü süsüzo**

**U mhatho-o thitsoyi
Thülü künyi dide
Thüvao zö rülü tshüyi
De u tüso küve ngoyi.**

**Mi thon a se mo
A sö krikra mo
I mhaküsu thimo lizo
A lü küsü di.**

JÜCO KÜSAKO:

1. Kümünü : u münuküti thi
 2. Bete : utho u be pö thüte mhatho thiküti
 3. Krikra : u lü vemo mu u lü su de kraküti
-

DODIKÜTIKO:

A. Lizo-o jüco-o qhüphra kükho kükiko utö thi de pümo phriyi.

Ukro lü thaphriko pon thüra lü lizo-o pümo phriyi. Süsa mi pö pö pon pümo phriyi.

B. Kütsokütiko külasüte:

1. U külhü-e dipöceo lhü rüiyioa?
2. Liküzo-o külhü mori mipö-e utho u cejü lü dipö kümha de lhüba?
3. Dina utho u cejü lü thülü kürüyi bata?
4. Mi thon pu semo zori dina liküzo-o pu lü küsü dia?
5. Küdipö thi de thülü rüiyioa?

C. Jücoko lizo-o zö de khaküsü lü kütö mu mo kütö thosüte.

1. Lizo “Thülü Kürüyi” lize u nü de lhüba kütö jö, utho u thüthi lü lhü rüyi mu thülü rüyi bakütö._____
2. Utho ubeteko ti mu u dzü kra söyökütö-e, u lü kürüyi khi pö tatayo.____
3. Liküzo-o mhaküsu kütö na pu lüsuta._____
4. Utho u cejü lü rükri mozori utho u tüce u mhathoko thitsoyi vetayo._____
5. Utho u cejü lü, u-e münhunhu bayo._____
6. Lizo “Thülü kürüyi” lize u nü de _____ kütö jö.
7. Utho _____ ti mu u dzü kra söyökütö bimole.
8. U mhatho-o _____ thülü künyi dide.
9. Mi thon a se mo asö _____mo.
10. Utho u cejü lü, u-e _____bayo.

D. Küpo mhatho: Ukro küza sö thiyi de hiko kürüthisüte. N doso lü nkroko külüko küzasüte.

U tho u cejü lhü kütö hio küdipö bi de lhü kütögu shi.

E. Thaphrimiko pon thülü kürüyi hio ukülü pü basa sü thosüte.

F. N rüna moi n bado külhü pö bado küzhoko külhü zöü kümüdesüte. U mhu thokümüta khro-o lü uco sö pö thosüte.

<i>N rüna/n bado</i>	<i>bado küzho/bade</i>
1.	1.
2.	2.
3.	3.

Shilloi Zaa

SEYIKÜTO COLEKO:

1. Thüphrio phri müdüküti zö de phri zwisüyi.
2. Seyi mozoküsuko thüphrio lü kübako phuyi.
3. U zömi mu kümüthami zö de jübo-o küposüyi.
4. Thüphrio müdzi de dodiküti khaküsüko lü putü thi de thosüyi.
5. Jüco kūsako seyi de süko pö ntho jüchoko thisüyi.
6. Nagami cejü lü rüza ukümüleko bahoi Shilloi zaa-o se nveyi.
7. Ukümütuko thi müsü vazükütiko mu lhülüzho lü ngoyiyo küzhoko thi mürho vazükütiko yoyi mu mükrüyiküto pö umaküne thiya.
8. Kümükro de u khapö mhaküthi do seyiküti thi kühü mu makro mhatho thiküti lü ri külürhö de müresüyi.

Patkai bo-o ucho mütsu lü, Myanmar Shilloi rüzao. Nagami cejü lü lhülüzho
 tara ce rüza mütsümüceküti küzüve rüza küzhotho-o, Phek qurobo lü,
 pö thüma phesa bi de ba. Süota lizo Meluri Sub-division khro Pokhungri

botu lü Lütsam rüna lü ba. Rüzao ukümütu mütü lizo 0.25-0.35 sq.Km. ba. Shilloi thüthi lizo cejü thizho lü ba mu Tühu tsa pon cejükkako lü umütu pü baküti süo na uzüveriyo. Rüza lü voküto cho chode lize rüwhi zo kivayo.

Rüzao za kütho-o lize “Lütsam” uco lize dzü düpü küba kükrenamoli dzü-e mülü sa mo de zö thipü bayoküti na. Britishmiko-e pu za ciküti ‘Shilloh’ ziyo ele tha süo pö ‘Shilloi’ zide citate.

Khülü külhümiko-e rüzao uqhürü baküti mülüyo kükrenamoli thüthi sülü ukümütuceko thüjö potayoküti na. Sülü thümako poküti rüzao qhübaküti qhürü süo pö ‘Rüza küdepü’ side ciyo.

Thadzü thüjö potayoküti, Lütsam rünamiko baho! Lünuri Thenuko-e rüza kümütu thüthi süce yite söyo. Pönha pö thünothüpu uni nu nganga pö thünomine khapö pro lü süma de sü kümünoce vo yilü mhathi bata. Puni mhathi küba ce, puni nupü kra küba qhü sesü, süna puni rükri tasü pro lü voküti ce puni nupü bamota. Urhathi de unupü phuküti süo kümüthu zota. Künüco vo rüza mütü lü ube küna betha dzü lü pari de unupü

rhapö ba de ngota. Rüna lü mütüko ri unupüo külasü küto na dzücho dode rüzao thi müsova küto swödüyita. Sübizori mhatho hio lata mososuta kükrenamoli rünao lü krüthio pu mho pö maküti lü thüdü qhü pö seküti mhanu-u puko rüzao thi müsozüzö to lizo kührhöro kükro süo ditaküto posta.

Hio sa, rüza thi müsoküti mhatho-o lata side unganeo ngomoküta zasi una pö thisü. Ele süsatü nha, una küthi lü metho dokhri küyio rhö la vo yilü nha patitaküti ngo layi. Hio lüno thümako pon unganeo ri rhöba zoluküti süo mülüta. Süsari potayoküti rülipü yopü taküta na rüza hilü mipöri mülhükhri samota. Süsa khülüko-e pü pösü rüzao lü küdepü thi tata.

Ukümülü hio na khülümiko pon rüza dzüo tsüdo mhüdzü ce söyiküti zo. Puko-e rüza kümüsa qhürüo kübüva küto müpröta. Ele tha, rüzao-e thüma rüvö mha petayo küzhomiko na thüthi kümüle pö thite. Thümako vo rüzao küzüve lübi peküto na voriyo mo ele vo kümükro de kühuküti, rüwhu-rügü küthi, mürako peküti, dzüru lü taküti mu fhü thi de u nüyi küto nari voriyo. Süko mütü tsü Shilloi zaa lü thibate.

JÜCO KÜSAKO:

1. Qhürü : rüza qhüküba rü.
 2. Betha : Ube künani pö kümayi de mhapö thiküti.
 3. Thüdü : Mi küchi küdüküti mori müdzümura mha kümüprö mori uce riyi moküsu jü posü mori müsesüyöküti.
 4. Unathi : zhorhe kropö thi de thüzho hu müdzi mhathisüyöküti mori tülhü küsösüyöküti.
 5. Mülhükhri : Dzü lü lüküta mori dzü söthiküta.
-

DODIKÜTIKO:

A. Kütsöküti khaküsüko külasüte:

1. Shilloi zaa jö küzü pö lü vaphrasüte?
2. Shilloi rüzao za kütho-o dipöa? Dipöna sübi de cita?
3. Dipöna Shilloi zao pö qhürüko bayöküti ci ziyoa?
4. Rüzao jö potayöküti lü thünomine müdiküvao vala lü dipöce ngosüa?
5. Dipöna rüza dzüo thimüso zükütio khava?
6. Dipöna voküta tüko lü rünamiko-e rüza dzüo söyo moa?
7. Tha, mhacen no Shilloi zaa-o pe vo lizo, no dipö thi mu ngoyi veküti müri ba?

B. Jücho khaküsüo thitsosüte:

1. Shilloi rüzaa-o lizo _____ bi.
2. Shilloi rüzaa-o lizo _____ pon mütü pü ba.
3. 'Lütsam' uco lizo _____
4. Thünomine müdiküvao pö _____ thitatie.
5. Mipöri rüzaa-o lü u mülhükhri samota kükrenamoli _____
6. Thünomine ngomokütao vo rüza mütsu lü _____ pu rhapö ba de ngoyi.

C. Lü de külasüte:

Mhacen utüküve pö kha n prüsü de npon Shilloi rüzao peto lizo...

1. No sopö zöü vota?
2. Dipöbi de no sülü voyi veta?
3. No dipö pöyi ta?
4. No sülü dipö thita?

D. Kuvazükütio kükhüsüte:

a. Lunuri thenu	Shilloi zaa
b. Nagaland lü lhülü zaa küzhothoyo	Zaa kümütuko lü yite bayo
c. Britishers	Kümüprü mho mata
d. Rüna krütu-o	Kümükro de kühüküti, rüwhu-rügü, mürako peküti, dzüru lü taküti basalu.
e. Tha külhü mako	Hio pü sü Shiloh thi

E. Uzhotüo pö külüsüte

1. Shilloi zaa hio baküti lizo....
 - a) Patkai range
 - b) Saramati range
 - c) Japfü range
 - d) Low range
2. Shilloi zaa hio ukümütu mütü lizo.....
 - a) 0.25-0.35 sq.km
 - b) 25-30 sq.km
 - c) 05-3 sq.km
 - d) 0.35-0.25 sq.km
3. Unanyi küthi lü metho dokhri küyio hio.....
 - a) rhö la vo yilü nha patitaküti ngo layi.
 - b) zaa lü hio dzü vü ba ngoyi
 - c) kütsa lü rühu ta ngoyi
 - d) yi lü sa zü vo ngoyi.
4. Tha zao-e thümako vo
 - a) nha rühu thi mu mi voyomota
 - b) thüma rüvö vo küti thüthi kümüle pö
 - c) müsamo mu thüma kroyite
 - d) müthiwhü dzükükra thüthi
5.Meluri sub-division khro phonkhungri botu lü Lütsum rüna lü ba
 - a) Mon kharobo
 - b) Phek kharobo
 - c) Kiphire kharobo
 - d) Kohima kharobo

Phreci kūsū jūyilūsi kūtho

Zhorhe/Kūhu pō lū vo mori mūre sū kūtona phreci tho pō mūzhe mūlo kūti (kūpolū mori kūtholū). Zhorhe/Kūhu pō lū thūmako phreci kūti jūyilūsi tho kūprū, thaka, nusū-nuye, kūvakha, kūmūnu tūsozho, tūtse kūhu etc. Phreci kūsū jūyilūsi kūtho hio kūthūzho jūyilūsi mori rūyhu jūyilūsi pōyive. Hio mipō tho mori chokroko kūtho kūro thiyive.

Phreci kūsū jūyilūsi kūtho lū kūsō cole hiko rükra ba de sōyi mosu.

1. Zhorhe/Kūhu hio na khasūmokūsu bū, kūbathūthi, tūsozho mu putū.
2. Jūyilūsi kūtho lū jū thūralū kūlū kūti jū khasū mosu mu vala lū nza zaro thisūmosu.
3. Jūrōtū tū thide thosū mu tho mūtsū mūce sūyi.
4. Mūso kabami pon rūsomi thi kūvoko ce mūrhe mu uta mūrhe de puko zōyi mosu.

Thaka: Jūyilūsi tho pū sū nzōmi prū de pu pon nkūmūnu tūsozha nha ncelū vori no kūti thosūte.

03. Yidū. 2022

Lhūvelū
Midland colony
Kohima
9089678934

Cobo: Kūnūmu tūsozho na phreci kūsū jūyilūsi thokūsū

Kūkhrū Lhūvelū,

No shūrho batho isi lūbawe. Noyi seba tsū-o dolū a kūmūnu tūsozho vo kūzū, acelū kūmūnu tūso kūrūkra za lū kūzō tūlhū kūcū pō thi kūtona lūsi tho pō nkūyi ba. Kūmūnu tūso tūlhū hio phe Yidū 9, 2022 nha thūva kūba 5 p.m ce bato.

Noyi aza kūmūnu tūso tūlhū vori lizo anū rūkriyi zoto.

Nkūkhrūthoyo,

Kūveo
Bayavu, Kohima
9089478910

F. Uko mūthiwhū-e lūse/kūmūtha kūti kūhu pō zhorhe thikūsū hio lū noe lūsi tho pū nzōo prū de pu poyi vo hilū kūhu no ci kūsū.

Pethi Pio Küdaküti

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO:

1. Thüphrio phri müdüküti zö de phri zwisüyi.
2. Thüphrio lü mozoküsuko ngoyiküto na phuseyiküti thihi.
3. Kümüthako mu u müzako zö de utho u jü lü thüphrio pö küpoyi küve thihi.
4. Thüphrio müdzi de dodiküti khaküsüko putü thi de thoyi.
5. Jü kūsako seyi de süko pö ntho jücho lü thisüyi.
6. Kümükro de u khapö mhaküthi do seyiküti thi kühü mu mi kûna mori makro mhatho thiküti lü ri külürhö de müresüyi.
7. Khülü malhü jöko lü ulünyî neyi mu süko lü umaküne seyi de thikühüyi.
8. Thüma yolü Krütaküthi uküveko sekreyi side mipöpoyi krüta küthi lü uküveko thi kühüyi.
9. Ukülüko uzhotülü pö pophrasü de küzüve lü thoyiküti.
10. Mhase-e thüma külhüo thi nve ku mu thi kühüküti pövoriküti umaküne seyi.

Vapö Nagami rüna pethi krü pö kūsazi lü bata. Pu-e sa küta sa pu thümako chothayi küve pu sölü thihi küto mipö kühthayi mosuta süo pu na mhatho rüyi mo, kükrenamoli pu tarhosüyoküti küpethitho thiküba misö mütüko-e kuswö de thümako sütayi küveko-e thenu küzhoko lü baküta na. Pu zi lü zü de sopö kühthayi to sheli lüpö pu lü kümüzhe kübace pu mharhü pö lü vorita.

Süsa nha, pu-e misöko ci zövo pu zi shice süyi de puko-e lübakümo pö mülo sü. Pu Zecho khapö puko mipöpöküti pon zhophrido pöpö

khama de süo pö la vo pu prünosü. Zecho khipö u celü voküto küratho-o thümao-e pu cholü mi zöü küsöküyi mütüko ce upethikrüo-e lübakümo pö mülo küsü jö po side zecho-o kha mi mükata. Pu cetsoyi mumütha, pu mhashobö münoce thürimavemi bi de pu ze külhusü mu ka rülhusü side pu cekroko cepöküti, “zecho hio thüma pi kükro ve vayi semo,” sisü. Pu mhashoce shojuo ce küba pu süo ngo mo side pu kathü küsüce pu-e tsarhöyi ta mu tü prü züyi de pu che küsö va. Pu ze thüzöpü kübao rürhö prata de upon rütu prü pu nu pethio phe va de, pu phekrü zheva. Süsa pu

mhashoce lüsü zhazha thizüta. Pu nu-o krabata, pu cemi pu kürhe ta mu pu zanuko vori de künguyi mu pu celü bulinya thizü kütaojö kütso bata. Side pu nga pü sü zeo rüswö va. Süsa doli, pu ze rüswö küvao khapö pu celü süsa lhoküta mpeyita, side süo khipö pethikrüo ce la vota.

Süzo mi künao ze pö pu celü voküto pu müsöo vorita. Pu-e ze-o pe münüsü de süo mütü mu veba de ngoküyi pu-e süo sö mhavaküto mpeyi ta. Utü pöyi mükava mo de, pu ci küsa thiküto na pu-e sö botü pövo pu ceta baküti mütüko pu-e süko dolhi swödüyita. Süo thitso va de pu-e pu nuko zöü kütsa lü prüta mu pu zeo pö söboko vekütu swödüta. Pu nuko-e lhoyi ta de rülü baküta ce, pu-e puko küchi de sü, “U tü mükava hi, uko ze hio ubelü kübace uko pö mhathi küve dü sö mhathiva mozosu”. Zhophrido pö sü, zeo pu belü baküti khapö sö kükhri mütü zayi, mu süo pu-e ze yi dosa tsongüva. Zhophrido tsoküta sa, pu-e pu ze yio thimüsu pö kükriküti thalü khipövo pethi-krüo tsüsü.

Vala lü mi sö-o müsö vorita. Pu-e Pethi-krüo ce zeo pöyi de süo münu pesü. Putho pu rüthi de sü, “hio ze küvepö te ele pe pö sökükri küva bite.

I thi kütso layi mosute”. Hio posü de, pu-e zekhipö kütsü tsükhri yo uzeyi kürüyi. Ze yio kürüyi kütasa, pu-e thüma müthi chodeko lü vo de ze süo pö nha mu söboko thü lü chode gü kübako da mu müsasü. Side pu-e utü mütü lü zeo pon uyi ve mu kürü pö prä thibayo.

Pu zhophrido-o tsoküta ce pu zeo pö vo tsü lavaküto na tata. Pethi-krüo-e misöo ze söküti zho-o ngopö unüyita mu süo lizo thi kütso nve pövo pu tsüküsü. Süsa nha, Pethi-krüo-e rüna lü pethimiko cisü mu thüvo-o ri cisü de kühu kürüthi. Pu-e puko ce poküti süo lizo pu sölü thi küto-o sü misöo ne küthayi küto pue pu mpeyi ta zisü. Pu-e thüjoko po de unyi mi künao-e thüma krüta thiyisü moküti posü.

Mipöo-e mülo mu putho pu cekro zori na lüyo side mha pö pu mülüküsü
 peyi semo mu süo mülüyisu, kükreo münu de söyiyo. Thüma sübiküti mi
 lizo putho pu zhozhi lübi na lüyoküti pö rüna chotha thiküti müsö.
 zo. Pu-e putho pu kümveo lü de mha Söna misöo pon Pethi-krüo thiyi küta
 mütü lü mi mha sönyiküti lüyo. Ele müseva.
 misöo-e putho pu na lüyo mo. Pu-e
 kükremiko pö kürao thi de müthi züveo

JÜKÜSAKO:

1. Pethi-krüo : rüna lü thüma mütüko dolü rhö kümüchotho-o mu krüta thi kübao.
2. Thürimavemi : thadzü külhümiko thüri thisekütimi, thüma kükro zhe küvami mori chi kükhrü-küzö chide zheküvami.
3. Zhazha/bulinya : thüma kükro qhü vapö lü seküta.
4. Botü : söbo vepö za mütsö mori phrova moküti.
5. Dolhi : söbo ku thilaküti mori sömrüko dochiküti.
6. Dosa : ze mori küdiko mhanyo uyi küthiko pö mhathiküti lü uyi thi müsuvaküti.

DODIKÜTIKO:

A. Kütsoküti khaküsüko külasüte:

1. Dipö na rüna lü pethi-krüo sölü küdayi röta?
2. Rüna pethi-krüo lübakümo dipö mülosüa?
3. Dipö na z anumiko vo thüma küratho-o mhashobö lü kungu bata?
4. Dipö na zeo mi künao belü baküti ce uyio dosa tsova?
5. Dipöbi de misöo-e zeo sö münuyia?
6. Dipö na mi söo pon künuo lü rüna pethi-krüo thi küto na küthayi ta?

B. Thüma mi söko jö vaphrasü küto na jüco pö botu lü küba uzhotüo küda pö puko jö vaphrasüte.

Mhakümüho, Utho uzhozhi, mi na mhalüküti, mürhe, kümülo, kümülha, müdari, mhalüswö, umüsöose, umüsö sekümo, Münükümo.

<i>Mi Kürao</i>	<i>Mi künao</i>	<i>Mi söo</i>

C. Ukhroco thoküma thüprio lü jücho mori jücoko uco dipöo shili phusüte:

1. Mi tarhosüyoküti küpethitho misöko-e thüza küchoroküti kükro ba swö.

2. Thüma küratho-o mhashobö lü mhakübü mu mhaqhü kükro se ba.

3. Thüma Künao-e zeo thipö mha da sayiküsu thiva.

4. Thüma sö-o zeo pon vebaküto na münüküti.

5. Pethi-krümao poküti thüma küra-o mu küna-o nyi-e krüta thiyisü mo.

D. Thüphri hilü no seyiküta süo mi mütü ri krütami thiyo mo. Krüta küve thi küto-e uküve hu n yo baküti müsö:

Ukro thi de bayi mu krütami uküve bamoküsuko lü de thosüyi.

E. Tayhece lü krüta/captain küve baküti cokrelhe pö lü uküveko thosüte:

F. Uzhotüo pö külüsüte

1. Vapö, Nagami rüna krütu-o müzü küsü
 - a) müza küti
 - b) unü küti
 - c) sazü küti
 - d) uzüzö

2. celü küvo cholü, pu zö küsü küräo khi pü mütüko ce posü
 - a) Pethi pio zö kürüthiküti
 - b) Pethi pio puce choküti
 - c) Pethi pio sörho
 - d) Pethi pio mhattho pü pumülü küsüo

3. Mi künao lizo, unuko zö de ta sü kütsalü prü de swüdü küti
 - a) Kütsa thi müsa
 - b) Sö ve pü vo müla zhe
 - c) Söboko ve
 - d) unü de prü thürülhu

4. Mi sö-o poküti, hio ze küvepö ele
 - a) hio pe küsü müsa moyite
 - b) hio sö kukri tate
 - c) hio uyi vemote
 - d) hio pe pö kümüprü thiba

5. pu poküti, pu lüyi te sopö küdayi to ba sheli.....
 - a) Ma kürayo pon pu sölü thito
 - b) Ma künao pon pu sölü thito
 - c) Ma söyo-o pon pu sölü thito
 - d) putho pu nu pon pu sölü thito

G. Lüsi tho pö chosece lü krü prü de noyi Science kümütha thi küto kücho thosüte.

Job Application letter- Mhatho kücho jüyelüsi

Mhatho kücho na jüyelüsi kha sü küto na n süphri robako mu n thamhatho thiküyiko kürüdeyi mu no thi nyi sa küba na khaküsü thosüyi. Hio pü sü umhu jüyelüsi thoyi. Hio lü vaphra küsü küdipö na thümao putha-o lü thisü ba mu pu pon thiyi küve kütso küti thüza püpra küti lü ta tsü müsö.

Methoma-o süphriko vaphrasü mu mhatho mhathi thüjöko, thosethü mu thikhrüyi küvoko. Jüyelüsi hio methoma-o za thosethü mu süphriko thosü mu pu hio na thiküsümi küti thosüte.

Rükra ba moküsu coko:

1. Hio pu lha pö lü thosü mosu.
2. Cokrelhe mütü lü space pö khasü mosu mu jü tho küvo ce udolü 1-inch rheküti hio pon tho müve va vosü.
3. Time New Roman, Arial mori Calibre font hiko sö mosu mu font size lizo 10-12 point sö mosu.

Kükrojö kümüthao na thaka khaküsü, Mhatho kücho jüyelüsi.

Ms. Nuta Sazo

Nagaland

Mobile No. 8794568902

Email id: nutasazo@gmail.com

Date; 12. 10. 2022

Cobo: Kükrojö kümütha mhatho kücho jüyelüsi

Kükrü kümüthao,

Nagaland post thüjö lüsi tūsonha prayo küzho lü Kükrojö kümütha müchü küba Yithose thi küsü lü, I hio lü thinüsa thosü zü we. Mütha küti hio a künütho mu I no thaphrimiko zö kürüthi anuriyo. I Delhi Public Tayhece lü tütse 4 Kükrojö kümütha thi vori. I mülü küti a süphriko mu mhatho thise thi vo kütiko na nook külü thiyi zototho.

I aza süphriko kha basü mu a phimüzhe de a po mhatho hio thiyi te choyo.

Aza küseyi küve moküsuko khapü sü sa müta süna tsüko lü azö küseyi küvethi bawe.

Ngo küto müri mu nmüza ho.

Küthothikütio

Nuta Sazo

Küjütho Külhüo

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO:

1. Thüphrio phri müdüküti zö de phri zwisüyi.
2. Thüphrio lü mozoküsuko ngoyiküto na phuseyiküti thiyi.
3. Kümüthako mu u müzako zö de jübo-o küposüyi.
4. Jü kūsako seyi de süko pö ntho jücho lü thisüyi.
5. Thüphrio müdzi de dodiküti khaküsüko putü thide thoyi.
6. U külhü pon tha mu tha lü küjütho umaküne thisöyi mu thüzüyi.

Thüma ukro mori müthiwhü küzö lhü küba mütüko uzhorüle mori uküve hu kümhaküti thitayo. Zhorüle hio huhu yo thisöküti süo na kümhavotayo. Bahoshi u Nagami lhürakrüko-e uküve kümhaküti küve hu ta, mhacen u süko lü salasü lize, tsüyi pö u lühi süyi küve bazo. Nagami pethimiko yolü uküve pö tayoküti süo puko yo küjütho baküti. Süzo Britishmi pon u kükhaküta tüceyi uzho hio mületa küta süthi.

Nagami zho kügwüko-e ve, thürhone mu thüma lhü pö mathüyo uco lizo jütho, mhasene, thüpu de minüpü lhüyöküti. Vapö u jü khasü küvao süo tha u-e pö lüsi lü lürhöjüro thoküsüo

ceri vekuküti. Mipö-e utho jü poküma lü la vota lizo sümi-e mizü munga swö tayo mu mi mhüdzü lü thaküto süo thiyi motayo. Küjütho hio puko yolü baküti na huhu mülükhroküti süo thiyo. Nagamiko-e u celü ta praküta ceyi puko cekha dukha pö khaküti süo thiyo shemo. Tsü zori, rüna hura thüzho hio söbayöküti, thümako chozuo voküta ce dukha pö puko cekha ri khayomo. Sikütiomoli, puko dolü kürügo semütsaphiyo.

Yebo hu-e tülha ci thipö ukübathi cio zöü kükre mayo. Hio thiküti lü, cekro mütüko müthi thüthi pö lü küzö tülha künguküti cekünyineko thiyiyo. Tülha ci hiko dukha ri bayo mo, kürügomi

Footnote: Lürhöjüro-agreement, dukha-lock/cabi

müpröküto sūo bamoküti
thasü. Mipöri uza kümo-o sūo
khiyo mo mu hibiküti lü ukürö
ri bamo de mhako ngoyiyo.
Mhanu-u mipö-e nhalü müqhi
ngorayi lize pu zataküti zasi
thipö khasümavayo, nha
mori söco kropö pha küngu
pö mhüzhe thipö sümavayo.
Hio sa, mikühopöyi vo ngoyi
zori sūo u zaküti künyo lho
mu müqhio ri kübü lho, sūo humi-e
mükha rayi küta u nyepo neküta
seyiküta na.

Lhürakrüko-e u küjütho ne swöküti
thüjö pö potayo, puko zho sūo thüzö
sö pö tayoküti rüderüle tayo kümo,
sübiküti zö de tüshi zöü rüwhuküti jö
pö tayo.

Vapö shiwhu shi zöü chize pö whuküta
ce tüshio-e unyepo-o khava de ta ngo
mota. Tüshio küradi lü vota mu kürü
püthü sü cejüthu tsö kükre pö co vota,
chizeo whusü botu müsocho co va
vota. Künüco tüshio-e chizeo tüyita
side rünamiko kropö-e sükümüno ce
tüshio-e chize pö tüpö küta ngosü.
Ele tüshio-e chizeo khava de tata,
süosü u nyepo-o ce ta vota mütse.

Süna rünamiko-e chizeo khiyita de
pö vo puko rüna lü sümüta mu tüshi
nyepo-o pon vori de kütsoküti qhüba.
Ele zasi mhapöyi vori moküta ce,
rünamiko-e chizeo tiyita küto mpeyita.
Kühopöbi ri krüzho lü thitayoküti zö
de, tüshio khonu tüküsü na puko-e
chize chi hu khapö tüshi chigu thi
müta mu sūo pö tüshiphe ziyo.
tüsozho kükro voküta sa, rünamiko-e
tüshio rüna mükhro co thüma pö za
liküti seyita. Sūo seküyi lü, rünamiko-e
tüshi chigu chi sūo pöyi de pövo
tüshi chi tüküsüo tsüsü küto na tasü
rüna mükhroco va vota. Süsübi de,
Nagami-e vapö küjütho külhüo lhüsü,
mha müho mu mveyiküto lü nayi mo.
Ukrüzho umaküne hio pon u külhü lü
ba söyi mozosuküti pö zo.

JÜKÜSAKO:

1. Lürhöjüro : mi küna mori kro lichico mhahu na ukülü mu umüdo kürhö de pö lüsi ü thosü küva.
2. Dukha : cekha mori mha kükre khaküti lü mhanyo künyine pö khipö khavayoküti.
3. Mhüzhe : nha mori söconeko pha küngu pö mhakühopöri mükhaküti unyepo baküta zasi.
4. Mükha : Mhakühopöri pö uza thiyiküta.
5. Chigu/Tüshiphe : Nhalü shiwhu shi zöü rüwhuküti ce tüshio khonu whuphrü sü de zheyi lize chi khapö prüsüyoküti chio.

DODIKÜTIKO:

A. Kütsoküti khaküsüko külasüte:

1. Voküta tü lü u Nagami solhükrüko seyoküti uküve dipö na ta?
2. Thüphri-o lü Nagami zho kügwüo-e ve, thürho ma liküti süo thaka khasüte?
3. Dipöna Nagamiko-e chozuo tapraküta ceyi dukha pö ucekha khayoy moa?
4. Müsoco rünako puko chize khipö puko rüna lü voyiküta sa dipö thia?
5. Dipöna müsoco rünako-e mükhro co tavo ta?
6. Ntho n külü lü Nagami zhorüle kügwüko vaphrasüte.

B. Mühükütiko lü lusüte:

1. Nagami küjütho zho kügwüo lizo _____ tüceyi müle tate.
2. Nagami zho kügwüo, vapö u _____ khasü küvao _____ thoküsüo ceri veku.
3. Nagamiko-e tülhace mu cekhako ri _____ pö khayoy shemo.
4. Nagami dolü küra tüceko _____ tsa phi.
5. U Nagami lhürakrüko-e rüderüleyo kümo uzho süo _____ pö tayozoküti.
6. Shiwhu shi chi zheküti lü kükhrühisüyoküti na _____ thi kha tsüsüyo.
7. Utho ujüo lü la vokütami sümi mi zü _____ swö tayo.

C. Thüphrio phrisü de jüchoko uzhotüo phusüte:

- a. Thüjöö lü chiwhu shi jö n ce poküsü rünamiko-e chizeo puko za liküti khi mhayi moküta ucho dipöo lü ta?

b. Thüphrio lü nce poküsü sũo no mhahu ngokũyi ce n zasi pö thipö sũva de sũo n zakũta ucho dipöo lũta?

c. Thüphrio lü nce poküsü sũo u lhürakrũko-e puko dipö po shili puko thiyokũti ucho dipöo lũ ta?

d. Thüphrio lü nce poküsü sũo Nagamiko-e müthiwhũ mori rũna-e mhakũve kũthi lũ huhu mülũyokũti ucho dipöko lũ ta?

e. Chiwhu shi thũjöo lü nce poküsü sũo Nagamiko-e tũshi-e chi zheyiti mütsö tũshiphe kha tũshi tsüyokũti ucho dipöo lũta?

D. Kũtsokũsũko kũtho mu mo pö jisũte:

1. Nagami lhũkũrako kũjũtho thũma mo_____

2. Nagami lhũkũrako huhu mülũyo_____

3. Nagami lhũkũrako, puko tale zanumi ce kũvo tũce zo ri cekha cabi khasöyo.____

4. Rũnamiko tũshi lũva khapũ ma yomo_____

5. Nagami lhũkũrako utho ululũ mu müveyi kũti hio thũmako brũmũsu thiyomo

E. Thũjö kũpo

Nkrũneko mori pethimiko rũthi sũte. N yebo mori müthiwhũ lü kũjũtho kũlhũ jö hio kũposũte. Hio thoyi mu n doso lü kũbako zö de zömi ni mori ukro thi de phri pũ kũza sũte.

F. Ukro pö lü mi 4-5 kũthayi de kũpophrasũte.

1. mi pö na mori krørhö na kũjũtho kũlhũ hio kũdipö bi de mule ta?

2. Tsü kũlhũ lü tũ-o kũjũtho kũlhũ hio kedipö bi de Nagami krørhö lü thi mütsaku tazũa?

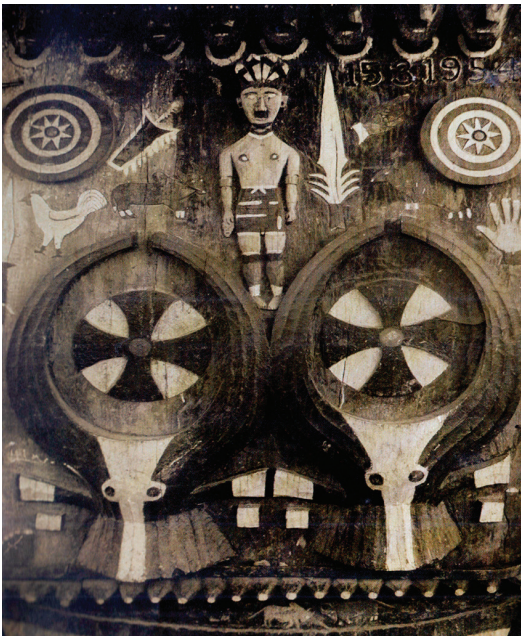
3. Ntho nkũlhũ mu krørhöko pon dipö bi de kũjũtho kũlhũ hio thi kũsala pö prato shi co hu posũte.

Kũthürũ de n doso lü ucoko kũposũte.

Nagami Khozhoko Mu U Zasiko

SEYIKÜTO PÖ PARIKÜTIKO:

1. Thüphrio phri müdüküti zö de phri zwisüyi.
2. Seyi mozoküsuko thüphrio lü kübako phuyi.
3. U zömi mu kümüthami zö de jübo-o küposüyi.
4. Thüphrio müdzi de dodiküti khaküsüko lü putü thi de thosüyi.
5. Jüco küsako seyi de süko pö ntho jücho lü thisüyi.
6. Nagami mütü krüzho rüle kümhakütiko seyi mu huhu yebo jöko seyi.
7. Nagami lhümo tüce u khozho pö zasio kükhüküti kükrekretiko seyi.
8. Küdipö bi de Essay thoyo shi seyi.

süo ngoyiyo. Khozhoko hu lizo vo khonuko Wi pi, Tükho, Prü, Thüzhi/Thüro, Tünhyi, Sakrodole mu Tüqi sübikütiko. Khozhoko vo thümvü, khri, nace, khoshe udodo küthizhoko, thüma rhi, thüma pi, thünomi no hi kümhako ri ngo mükro swöyo. Nagami khozho hiko mütü Nagami lhümo tüce ukrüna nanyi zöü kükhü ba mu uco neswöyo. Bahoyi khonuko khozho lü-e küthüpu, cesü-cene, müthi lü utha küne, thüri küthi do küne kükre ri sa de sübikütiko pö uküve zasi thiyo.

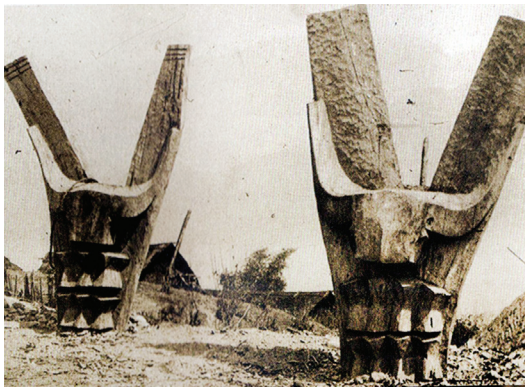
U Nagami ube mhatho pesü lizo, süo sö mhathoko, türhitürha, cethocethi mu ube mhatho kükre lüriyi ve, süko mütü ri sorheko hu kümha küba

WI KHOZHO-O:

Khozho mütüko dolü Wi pi hi ungo kümükrotho thiyo. Süo Nagami krüzho mütükhrö zasi pö; sülüno süo pö u

Footnote: Motif-Khozho, design-sorhe, geometrical-khoshe, lizard- sakrodole, fertility-yekro, gate-kharö.

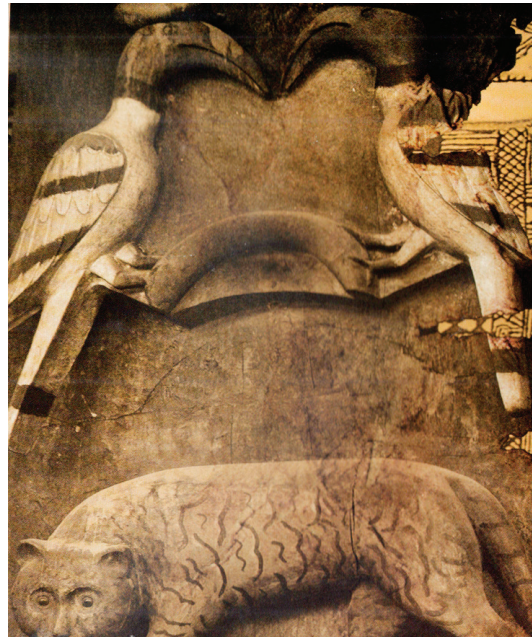
qurobo khonu ri thiyo. Zasio lizo cesü-cene, yekro külhü mu krülikroküti. Code yo Wi pi rhe pösüküti süo pö chipico siba süo khapö uce mhüdzü co süküti lizo ci nyepo-o zhothozhove tülhü küsöküvami musüo na, mhaküne mipötaküti zasi thiyo. Hucepö ceka ci thipüküti ri ngosüyoküti mu süo ci nyepo-o chipico thipükütimi krörhö lü utha kükhomi küta, mhakünethomi mori tülha küsökha mi zöü hisüyoküti zasi pö thiyo.

THÜRO:

Nagami-e mürako dolü Thüro ra hipö unü mu kükhotho lü süyo. Thüro lizo küku mu u tha kükho zasi pö. Nagami yebo kükroco, baho thüpumiko-e rütsone söküti ce upi kütsoküti Thüroma pö piphö yo royi de püyo. Makro lü zoküti thünomiko-e Thüro ma söyo mo, süzoyi Aomiko dolü zotsü-e thüpumi somin zhothozhove lhü küsöva shili süo cemi mu pu nupüko thon thüro mapö upitha yo

söyi küvezo. Sülüno Nagamiko-e Thüro mako pö uma rörüküti thiyo. Konyakmiko dolü-e u küdeo mori 'Angh' thüziko thipö thüro rhi thi de pu küde thao thasüyo.

TÜKHO:

Tükho mharhe lizo kühüpu, küküküyo mu küyo zasi. Krüthimi ci, cethice mu rüna kharöko lü söte thipö Tükho mu khonu kükreko rhe khasüyoküti ngoyiyo. Uco-e sülü külhümiko kühüpu mu thüpuswöküti zasi. Tükho mharhe pö thüpumi qhüko lü ri rhesüyo. Tükho huko lizo thürimavemiko pö u ti thide külayo puko kühüpu mu thüri lü thüdo seswöyoküti pö thasüyo. Küti hiko lizo mi pi veyiküta sa khapö zhokhro thisüsüyo.

THÜGA MU TÜQI:

Khozhoko dolü Thüga mu Tüqi ni-e Wi mu Tükho ni kümha de ngosöyoküti sü thiyo mo, puni ri ucone ba. Thüga lizo rüna lü rüwhumi mori thürimave kümülemi mori thüma kümüle se nvekütimi zasi, Tüqi zasi lizo mütso-kümürhü uküve baküti.

YEKRO KHOZHO

Thünomi no lizo cesücene mu külhüro zasi, thüma rhe lizo natsitho lü vo pethi krüo zasi, thüma pi lizo thüzho kumo lü rüna lü lüri kütami zhevayoküti pi, V-rhio lü sö swöküti lizo kükhrü lü thikhröküyi mori yekro külhü zasi. Süsayi nace, khri mu thümvüko lizo thüma pon lhü mücho vo khri nace müyhenoküti zasi.

Sömi chi mude mügu pö ci yo khü kuma hi lhü nveküti zasi pö thiyo. Chi urhi süo rhpö zhothozhove lhü küsö küsümi cio süyo mu süo krülikroküti zasi.

KHOSHE ZHOKO:

Khoshe zhoko lizo qhü mu müne kho lü ngo mükro kuyo. Külo rhö kükrekreti pö do de, qhü thi pö züveküti sü thisüyo. Yebo pöpöküti utho u yebo

sekreyi küve thiküba qhü mu müneko lü urhö mu urheko mütsümüce ba side qhümüneko yolü yebo süo kuta seyyoküti thisüyo.

PHOZHI:

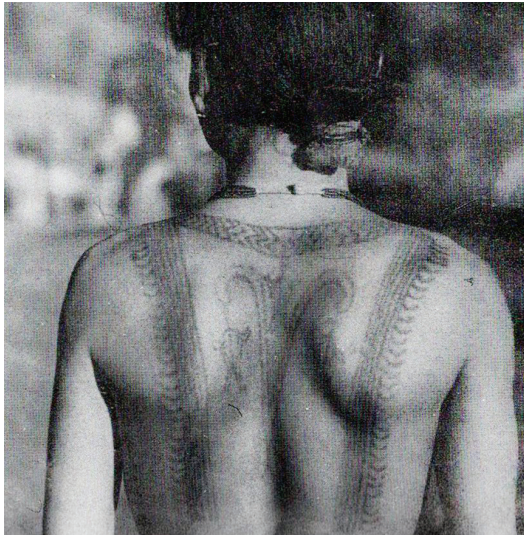
Umo yo phozhi thiküti khoshe küthizho ri ngoyiyo. Phozhi hio lizo u mo yo ukho zhi mori mharhe rheküti po ba. Nagami yebo krohu-e phozhiküti thiyo mo. Yeboko phozhi thiyokütiko lizo Konyak, Chang, Phom, Khamniungam, Pochury, Ao, Sangtam mu Yimkhiong. Yebo pöpöküti hi phozhi küthizho lü

kükrekre ba, umo yo zhiküti uthio kükre mu süo ucone yo. Phozhi uconeküti kükro ba. Uco hu kümhaküti dipöna phozhi thitayo shili:

(a) Thüpumiko yo phozhi küthi-e

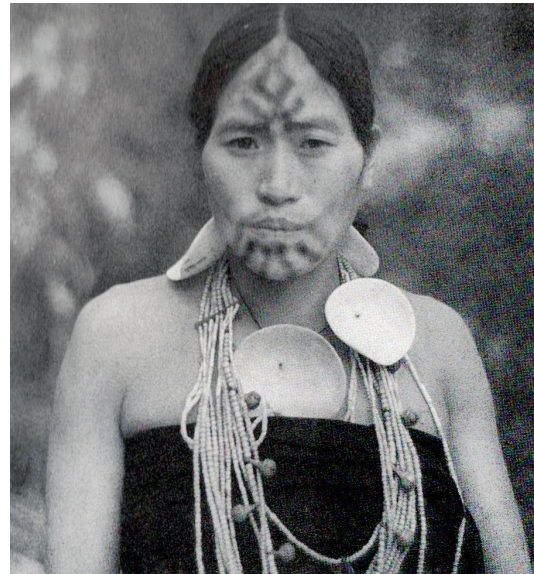
Footnote: Agility - mütso-mürhü, Tattoo- phozhi, Medal- Kragu, Chest- Müyo/khoro, Military- rithonu

rithonumi thüri lü vo de uküthüpu na kragu khasüyoküti bizo. (b) Thüpumineko khresa süri thüri whu de mi pi veküti lü tasü küta ce, u külhü lü utü kümüle hio vo utsoküta zasi phozhi thiyitayo. (c) Kro hu lizo thüpumi mi pi veyiküta ce pu lhüo phozhi kha süyoküti. Sükümha de thiküyi kro kükre hu lizo u lhü yo phozhi thi mo de pö u müyo ukhoro yo mori pö umo kükrera zhiyiyo.

Phozhi hipö utü kümüle zasi pö thiyo, mha thiküyi mu krorhö lü utha khoküti thiyo. Humi na ukroko mori yeboko kümhaküti sekreyiküto zasi thiyo. Süsari humi-e süo puko sakütace puko küla zövo cejü kükre ra süyoküti mülüyo.

Thünomiko na phozhi küthi lizo pü külhü rüdevoküzü jö posüyo. Yebo krohu lü lizo, thünomiko ukülhü lü thünomi zhorüleko uyo voriküta ce phozhi thiyitayo. Humi lizo süküzüri thivoyo süo thünomi uceyo thiyita lizo phozhi kükre khasüyo süsari pü mizune thita lizo kükre pö la khasüyo. Phozhi khaküsü-e khonuko po tütiyita mo küto na bahoi tükho yolü pü yoyi küto zasi thisüyo.

Süsüna, khozhoko kükrekreti, küzho ri kütsü ri Nagami külhü küramiko na müleswöküti pö thiyo. Sülizo puko-e thadzü thitayoküti mhatho kümüleko thimütaküta süo seyiyo. Ele Chakhesangmi-e phozhi hiko thiyo mo.

JÜCO KÜSAKO:

1. Sorhe : mharhe rheküti mori qhümüneko ukhothoküti.
 2. Khozho : U qhümüneko lü mori sö mhathoko lü ukho thisüyoküti KÜthizhoko.
 3. Khoshe : Qhümüneko lü ukho thoküti khoko.
 4. Phozhi : Mha dzü khapö thüma gi yo mharhe rheküti.
 5. Kragu : Rüzhü lü veküyi mori uküthüpu na uküve zhokhro kraküyi mhakha pö ugu thisüyoküti.
-

DODIKÜTIKO:

A. Kütsoküti khaküsüko külasüte:

1. Nagami cejü lü khozho dipöpöko kümhaküti no ngoyioa?
2. Dipöna wi khozho-o Nagamiko na mületa?
3. Nagaland lü müra khozho dipöo kümülethoküti no ngoyia?
4. Tükho khozho zasio dipöta? Sopön Tükho hu tio külayi küsümita?
5. Nagaland lü khoshe kÜthizho khozhoko no dipüceo ngoyi veta?
6. Yebo dipöko phozhi mhatho-o thiyoa?
7. Thüpumiko phozhi ngoyiküti uco hu kümhakütiko dipöko ta?
8. Thünomiko phozhi ngoyiküti uco hu kümhakütiko dipöko ta?

B. Jücho pö kÜkhüsüte:

A	B
a. Ceka mori Y-co-o wi pi rhemaküti	a. Rithonumi kragu zö kütüyo
b. Thüpuko yo phozhi	b. Tülhü khaküsümi
c. Thünomiko no-e	c. KÜthüpu mu thüpuswöküti zasi
d. Thüziko thipö thüro rhi thiküti	d. Yekro zasi
e. Tükho khozho	e. Thümao külhü rüde voküzü
f. Thünomi phozhi zasi lizo	f. Konyakmi küdeo mori Angh

C. Külaküma uzhotüo rhesüte:

1. Thünomi pö-e umo yo kÜhopörari phozhi baküti.
 - a. Pü-e thünomi zho söküta.
 - b. Pü-e thürimavemi cemeine.
 - c. Pü-e phozhi zhiyokütimi nupü.

2. Nagami kro hu lü thüpumiko pon phozhi pö ulhüo mori umüyo khoro yo süyo.
- a. Pu-e thüri whuküti lü mi pi veküyi ce lübi zo.
 - b. Pu ceyo thiküyi ce.
 - c. Pu rüna lü krüthi thiküyi ce.

3. Tükho khozho ngosüyoküti

- a. Rüna lü krüthi cio mu uqhü yolü.
- b. Rüna lü krüthi cio, cethiceko, rüna kharöko mu thüpumi qhüko yolü.
- c. Künemi ceko yo.

4. Nagami yekro zasi kümhakütiko lizo:

- a. Tüqi, түkho mu khoshe küthizhoko.
- b. Thünomi khoro yo khoshe phozhi küthizhoko.
- c. V-rhio lü sö swöküti, thüma rhiko, thünomi no.

5. Cethice, rüna kharöko mu ce mhüdzü co söte thipö süküti

- a. Süko kütso pö unüyi kütö na küthamaküti.
- b. Puko na uco mülekütiko pö thima.
- c. Rünao cesü-cene pö kümhängosü kütö na.

D. Nagami cetho pö khozhoko sa de n külü lü rhesüte side no dipöna pö sorheko mu khozhoko küthayi shi vaphrasüyi.

E. Tsüdo lüsi küphri hi mütüko rüyi mu Nagami khresarüli mütü khrü lüsi küsemi thi bate. N yibo lü thüma mhaküsemi pö rhi pe de nkülü pö khozho kümhe de rhesüte.

Khorokho kümhe sü mu kütso kümhe küti hio no küdipö bi de küdayi shi li müsüwü thosüte mu no küdipüna hio küdayi mu pu cole küdipö shi. N dosoko zö küzasüte.

F. Essay hio cobo mori jübo müdzi de kudzu pö lü thoküti thiyo. Hio jübo müsetho thisüyo eli hio kühoyo külü mu lüphra mükasüyo.

Bajume Essay hio küza sö thimüta:

- Vaphrajü: Essay kühoyo hio lü Jüboyo vaphrasü
- U mo: Essay kühoyo hio lü jüboyo müdzi de külüko mu vaphra küsü.
- Thüka: Jüboyo khi pö vo kümhe sü de jü kühoyo hio pon pu thüla thiyi. Hio essay kühoyo vala lü thosüte. Essay tho nve mu thüzho tü lü thosü kühoyo kühörühiyo.
- Essay lü cole yo those mo sa süzo.

Essay za thakako ukhroco khama:

Cobo: A khretho kühethoyo

A khretho kühetho-o hio Rrhuo ce küvo thüjo. U khretho kühethoyo sü ukülhülü uzö kümünotho-o thibayo. A khretho küve ngo küti hio a rü küve pö mu hio pü sü a khretho kühethoyo thiyo. A natsi lü a khretho kühethoyo sü hani küzö ma sü zü mu hani khretho kühetho hio ri hani zö ma zü zo. Ukünü mu uzöküzö rip ö küza bayo. A khretho-e l pu sö mo küsuce pue akhrühi mu arüguyiyo.

A khretho-o hi mürhe mu mütseyi küti mi pö. Pue lüsiküphri lü very mu tütse küpra hako doso lü kühethoyo thiyiyo. Eli hio na pue kümüko küti süo thiyo mo. Kühöpöyi pu zö küsü kütiko unüyo. I puna kücho this ö bayo mu hani khretho hio küchothe khretho kühetho thi vo zo kühoyo mürüyo ve. Mi zö khretho khrethi kühetho hio pumakürü pö thiyi mosu.

Mhatho: Jüco 150 müsü pö lü cobo ukhroco kha küsüko Essay lü thosüte. (Kümüthao pon cobo hu pö basa sü de thaphrimiko pon küda pö thoyi ve).

- Lhüyezho rho küti.
- Nagami na Hornbill co kümüleko.

**STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL
RESEARCH & TRAINING (SCERT)**

**STATE CENTRE OF
NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

"Consume only Iodized Salt"